

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Docent *Ulf Sporrang*, Stockholm: Ryggade
åkrar 81
Ridge-and-furrow 90
Professor *Gösta Berg*, Stockholm: Lorenzo Magalottis besök i Sverige 1674 91
Lorenzo Magalotti's visit to Sweden in 1674 95

STRÖDDA MEDDELANDE OCH AKT-STYCKEN

- Læge *Erling Rump*, Vig (Danmark): Spinario-problematik 97
Spinario problems 100

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Docent *Bo Lönnqvist*, Helsingfors: Bibliografier — för vem? 101
Docent *Mátyás Szabó*, Stockholm: Finsk och ungersk folklivsforskning 102

- Marit Monsen: Høvrer av tre. Anmäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund 105
Gösta Selling: Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten. Anmäld av f. överantikvarien *Sverker Janson*, Stockholm 106
Lars Olof Larsson: Historia om Småland. — Dens.: Småländska strövtåg genom fem sekler. Anmälda av professor *Hilding Pleijel*, Lund 108
Kalmar län 1977. Årsbok. Anmäld av bibliotekarie *Sten G. Sjöberg*, Lund 109
Jämten 1978. Årsbok. Anmäld av fil. kand. *Ingrid Schwanborg*, Stockholm 110

KORTA BOKNOTISER

- Anders Edestam: Dalbor 111
Ingeborg Heintze & Margit Johanson: Litteratur om Malmö 112

RIG · ÅRGÅNG 61 · HÄFTE

3

1978

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Riksarkivarie *Ake Kromnow*
Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION :

Professor *Gösta Berg*
Intendent *Hans Medelius*
Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör
Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*
Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00
Års- och prenumerationsavgift 30 kr
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1978

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Ryggade åkrar

Av Ulf Sporrong

Kulturlandskapet har på ett handfast sätt kommit i blickpunkten i samband med bevarandeplanering och kulturminnesvård. Man har börjat intressera sig för landskapets innehåll vid sidan av fornlämningar och bebyggelse. Själva odlings- och brukningslandskapet blir intressant i funktionella förklaringar av kulturmiljöerna. Förvirringen synes mig emellertid stor då det gäller terminologi och tolkningsansatser. Man använder begrepp som fornåkrar, ryggade åkrar, tegar osv. i en salig röra. Dessutom flyter tidfästningen på en del punkter. Odlingformer behöver inte vara särskilt gamla för att ha ett vetenskapligt och miljömässigt intresse. Begreppet fornåkrar är därför, enligt min mening, inte bra då det gäller en allmän beskrivning av s. k. fossila (dvs. helt övergivna) åkersystem. Vi känner den relativa utvecklingen av redskap och odlingsteknik. I Mellansverige uppträder som äldsta kända former de s. k. vallystemen (jordvallar med ett regelbundet mönster). Dessa former avlöses av vad vi kallar stensträngslandskapet, som ibland också innehåller vallar och terrasser. Formutvecklingen går sedan via rutparceller över mot långsträckta parcellmönster under medeltiden, varav de s. k. ryggade åkrarna utgör *ett* exempel. Denna typ av långparcellering upphör i princip inte förrän laga skiftet genomdrivs under mitten av 1800-talet. Nyupptagningarna vid den tiden sker i regel i form av en terränganpassad uppodling med öppna dräneringsdiken. Vi har faktiskt få sådana landskap helt bevarade idag. Antingen är

de igenväxta eller också har de utvecklats vidare mot sammanhängande täckdikade områden under 1800-talets slut och 1900-talets början. Självklart är därför ett odlingslandskap med öppna dräneringssystem på sitt sätt lika intressant som ett område med stensträngar eller ryggade åkrar. Men det innehåller alltså inte fornåkrar. Låt oss avfärda detta begrepp och i stället tala i termer som anknyter till odlingsformernas morfologi och tidsställning.

Ryggade åkrar är därför ett bra begrepp. Det anknyter till teknik och morfologi och kan bl. a. användas på vissa långparcellerade åkersystem av solskiftestyp. De är troligen som äldst medeltida. Vi har få sådana system bevarade i vårt land. Vi vet därför inte särskilt mycket om dem. Av den anledningen känns det angeläget att i samlad form presentera de kulturgeografiska erfarenheter som gjorts under senare år. Vi skall inte i det här sammanhanget ägna oss så mycket åt själva odlingstekniken utan mera åt dateringsfrågor och landskapsanknytning. Följande beskrivning baserar sig på fältarbeten under 1950- och 1960-talen samt på rekognosceringsverksamhet under de allra senaste åren.

Något om kunskaps- och forskningsläget i allmänhet

I de terminologiska arbeten som finns hänförs de ryggade åkrarna till systemen av ägoparceller och deras påverkan på det fysiska brukningsmönstret (Uhlig 1967 s. 102 ff.). En ryggad åker (ty Wölbacker, eng

Ridge-and-furrow) beskrivs som "åkerparcell som genom plöjningsteknik blivit ryggad mot mitten". Den är i regel 3—20 m bred och begränsas på båda sidor av diken, som också tjänstgör som gränsmarkering mot nästa åkerrygg, vilken i sin tur alltså löper parallellt med den förra. Formen är därför delvis bestämd av dräneringsförhållandena. Höjd och längd kan variera högst avsevärt. Man kan finna åkrar som endast har en svag antydning om ryggning, men det finns också exempel som visar en höjd på över 2 m. I allmänhet rör sig måttet om 1/2—1 m. De ryggade åkrarna förekommer som nämnts främst i långparcellsammanhang. Detta hindrar inte att formen också kan påvisas i samband med mycket korta och t. o. m. rutformade parceller. Vanliga mått ligger mellan 50—150 m, men från England och kontinenten känner vi exempel på flera hundra meter långa ryggade parceller.

Man antar att de ryggade åkersystemen varit vanliga i vårt land inom de områden där plog använts. Det finns åtskilliga samtida beskrivningar (Hannerberg 1941 s. 192 ff.) och det är därför desto märkligare att så få områden bevarats till våra dagar. Detta kan emellertid vara anledningen till att vi inte finner några utförligare beskrivningar av ryggade åkrar i modern svensk geografisk litteratur. Det är i första hand äldre jordbruksekonomiska beskrivningar som har kommentarer kring bruket av åkerryggar.

Man ansåg att detta brukningssätt var gammalt redan under 1700-talet. Det fanns många skäl för dåtidens jordbruksekonomer att kritisera brukningsformen bl. a. gjorde den det redan osmidiga solskiftessystemet än otympligare för den enskilde brukaren. Dessutom uppstod ofta dräneringstekniska problem. Det är svårt att finna de faktiska förklaringarna till brukningsfor-

mens uppkomst, när man söker i svensk litteratur. De äldre källorna hänvisar endast till "gammel vane och förfedernes sätt" (Hannerberg).

Desto fler beskrivningar finner vi i tysk och engelsk litteratur. Redan under 1800-talet började forskningen där intressera sig för fenomenet med ryggade åkrar. Man har lanserat många teorier som skulle förklara uppkomsten av åkerryggarna. Bl. a. har man menat att tekniken skulle vara tjänlig i svårdränerade områden — skördeutfallet skulle säkerställas åtminstone på själva ryggen. Omvänt skulle gälla att torra jordar skulle hålla fukten bättre genom metoden att rygga odlingsjorden mot mitten av bruknings- eller ägoytans centrum. För detta ändamål har det krävts en plog med fast vändskiva.

Vidare anföres i litteraturen att den beskrivna odlingstekniken skulle öka odlingsytan med mellan 5 och 8 % och därigenom bidra till ökad försörjning. I samma riktning går också förklaringar som antyder att en viss gödslingsteknik skulle vara orsaken till överförhöjning av åkrarna (Oberbeck 1957 s. 123 ff.).

Det är möjligt att det ligger någon sanning i dessa antaganden, men ser man utbredningen av ryggade åkrar i stort är de morfologiska likheterna stora inom områden med helt skilda naturgeografiska förutsättningar. Detta antyder att orsakerna bakom brukningssättet i stället är att hänföra till plöjningsteknik (= viss typ av plog) och ägoindelningssystem eller rättare sagt en kombination av dessa två faktorer. När land skulle nyodlas eller omskiftas stod inga andra medel till buds än den då aktuella plöjningstekniken (Oberbeck s. 127, Kittler 1963 s. 157). Ryggarna är en funktion av en vedertagen plöjningsteknik. Det går f. n. inte att närmare komma åt förhållandena

bakom införandet av denna nya plöjningsteknik.

Vi skulle därmed kunna konstatera att vi idag vet följande. Ryggade åkrar uppstår då:

- a) vi använder en tung plog med fast vändskiva (det förefaller emellertid inte överallt ha varit ett nödvändigt krav med fast vändskiva)
- b) vi parcellerar eller omfördelar mark med den under a) angivna tekniken.

Vidare vet vi att jordarterna spelar en viss roll för utformningen. Sandiga jordar ger bredare parceller medan lerjordar ger upphov till smalare tegar. Beträffande åldern *tror* vi oss veta, främst genom jämförelser med befolkningsstudier, att åkerupptagningarna ägt rum under medeltiden eller möjligen något tidigare men att tekniken utnyttjats in på 1800-talet, ja ända in i våra dagar bl.a. i England (Baker 1970).

Den agrarhistoriska forskningen på det här området kan idag sägas ha sitt centrum i England. Den kritiska hållning man där intar gentemot tidigare uppgifter gör att vi faktiskt måste erkänna att vi *vet* väldigt lite om de ryggade åkrarnas bakgrund och utveckling (Baker—Butlin, 1973 s. 34—35). Den traditionella uppfattningen där är att dessa odlingssystem tillhört odlingslandskap med s. k. "open fields" (dvs. ägblandningssystem utan hägnader). Utskiftning med åtföljande hägnadssystem (enclosure) har i viss mån bevarat dessa åkrar i fossil eller relik form (Beresford). De skulle med andra ord kunna vara medeltida. Mot denna ståndpunkt har anförts att brukningssättet tillämpats långt efter enclosurerörelsen även inom nyodlade områden. Med andra ord konstaterar man även här att brukningstekniken i sig är det fundamentala och att den tillämpats under lång tid. De som medeltida klassade åkrar-

na har emellertid en annorlunda form än de som bevisligen är yngre. De förra har en svag S-form de senare är raka. Hur som helst har inga skäl kunnat anföras inom engelsk forskning som skulle bevisa de ryggade åkrarnas medeltida ursprung. Rent allmänt kan man anta att själva tekniken bevarar gamla odlingsformer men förekomsten av åkertypen i sig innebär bara att en viss typ av plog utnyttjades vid senaste brukningstillfället. Möjligen kan man, genom att studera andra lämningar från det samhälle i vilket åkrarna ingick, säga något om deras ålder (Baker—Butlin s. 35). En klok kommentar, men kan direkta fältstudier av formerna som sådana verkligen inte ge oss en ledtråd?

Den intresserade kan lämpligen komplettera den korta översikt som här har lämnats genom studium av den litteratur som anføres i slutet av uppsatsen. De väsentliga dragen kunskapsmässigt har emellertid anförts i och med denna genomgång.

Ryggade åkrar i Sverige

Som tidigare nämnts är de kända lokalerna med ryggade åkrar i Sverige få. De öst-mellansvenska bönderna ärjde sin åker ända fram mot 1800-talets slut. Därför finns heller inga ryggade odlingsformer bevarade därifrån. På gränsen mot Västsverige, i Närke och också i viss mån i Västmanland, finns emellertid uppgifter om bevarade åkrar. Likaså finns sådana uppgifter från Skåne, Västergötland och Bohuslän — alltså plogens utbredningsområde. Den första moderna beskrivningen kommer från Skåne (Nordholm 1937). Han redogör för "medeltida åkrar i Kungsmarken" utanför Lund. Nordholm var alltså klar över odlingsformernas medeltida ursprung — han kallade dem inte för fornåkrar. Det är ock-

så troligt att han har helt rätt därvidlag. Däremot ställer jag mig avvaktande till att det verkligen rör sig om s. k. ryggade åkrar. Lämningarna i Kungsmarken är ytterst svagt välvda. Snarast är det fråga om att odlingsytan, som är 3—5 m bred, avgränsats genom dikesgrävning. Medeltidsarknologerna i Lund, under ledning av Erik Cinthio, bedriver sedan en tid tillbaka förnyade undersökningar inom området. Framtiden får utvisa hur formerna skall tolkas.

Den enda moderna svenska beskrivningen av till synes säkerställda ryggade åkrar finner vi hos Rydberg (1964). Han redogör för iakttagelser i den s. k. Hästhagen belägen inom Örebro tätort. Formerna kan till alla delar morfologiskt jämföras med de kontinentala och engelska. Åkrarna i Hästhagen har av en serie gynnsamma omständigheter kommit att bevaras till våra dagar. Idag ingår de i ett uppskattat fritids- och campingområde utefter Svartån, fig. 1.

Rydberg kallar formerna för fornåkrar men han daterar deras upptagning preliminärt till medeltid. Detta antagande bygger på metrologiska iakttagelser av åkrarnas bredder. Han föreslår att de övergivits någon gång i början av 1800-talet. Bredden varierar mellan 10—25 meter och längden är i allmänhet kring 60—80 meter. Antalet iakttagbara ytor uppgår enligt honom till ca 40.

På grund av övergång till annan verksamhet kom Rydberg aldrig att slutföra undersökningarna i Hästhagen. Vid ett personligt sammanträffande mellan honom och mig våren 1966 föreslog han därför att Kulturgeografiska Institutionen i Stockholm skulle fullfölja undersökningarna. En första kartering kom till stånd sommaren 1966. De iakttagelser som därvid gjordes

redovisas i det följande tillsammans med data insamlade under något senare tid.

I övrigt finns alltså ingen svensk geografisk beskrivning av de aktuella odlingsspåren om vi bortser från en serie seminarieuppsatser som producerats vid institutionen. Det är i huvudsak dessa som ligger till grund för den följande beskrivningen.

Undersökningar i Närke

Det klassiska området då det gäller beskrivningar av ryggade åkrar är landskapet Närke och dess västliga landskapsgrannar. Detta hindrar inte att författaren funnit spår av odlingsformen så långt österut som i Sagåns dalgång på gränsen mellan Västmanland och Uppland. Den redovisning som följer hänför sig emellertid främst till närkeslokalerna. Dessa återfinns oftast i perifera lägen, där man tidigt uppgivit jordbruket av en eller annan anledning. Ett undantag därifrån utgör Hästhagen i NV delen av Örebro tätort (Karlslund). Där har hela komplex bevarats, förmodligen därför att Gustaf Vasa förlade ett avelsgårdsprojekt till denna trakt. Troligen medförde detta sådana förändringar i markanvändning att det då existerande parcellmönstret kom att bevaras. Denna förändring kan naturligtvis också ha ägt rum långt senare (Rydberg 1964).

Hästhagen

Området ligger på en "halvö" i Svartån ett par km NV om Örebro centrum. Jordarna är sandiga vilket beror på närheten till Karlslundsåsen strax V om lokalen. Den äldsta kartan (1655) visar ett åkerlandskap som nära nog är identiskt med de senare karterade åkersystemen, fig. 2. Därför bör detta vara äldre. Det är, som redan antytts, svårare att ange nedläggelsestiden.

Lokalen innehåller drygt 70 iakttagbara

ryggade parceller. Dessa har en bredd som vanligtvis håller 15—20 m och en längd som rör sig kring 60—80 m. Höjden på de bäst bevarade formerna är 40—100 cm. Området har karterats, fig. 3, och visar huvudsakligen fyra teglag (A—D). De tydligaste formerna finns i söder och öster. Efter genomförd kartering har formerna mätts med måttband, området har fosfatkarterats och till sist har ett antal profilgröpar upptagits. Genom dem studeras ryggarnas konstruktion. Dessutom insamlas där kol för C14-analys.

Resultatet av undersökningarna i Häst-hagen kan beskrivas på följande sätt. Karteringen saknar än så länge motstycke i landet. Lokalen är den bäst bevarade och mest omfattande vi f. n. känner. Kungsmarken utanför Lund medräknas då inte i avvaktan på vidare undersökningar. Områdets former är av sådan klass att det utan vidare kan jämföras med motsvarigheterna på kontinenten och i England. Parcellerna är helt raka utan antydning till S-form. Skötsel av området gör att åkersystemet är lättöverskådligt. Det utgör en utmärkt exkursionslokal. Under vår- och sommarmånaderna är det ytterst frekventerat (badliv och camping).

Måttsanalysen visar att parcellerna med 99 % sannolikhet utlagts med ett mätredskap med anknytning till måttet 44 dm. Jag går i detta sammanhang inte in på de statistiska beräkningarna utan hänvisar till existerande översikter (ex. Hannerberg 1967). Den ”breddmodul” som vi fann är ofta förekommande i odlingssammanhang och tolkningen av densamma är inte alldeles given. Antingen kan den inrymma ett romerskt grundmått (t. ex. alnen om 44 cm, 10×44 cm) eller också ett svenskt medeltida grundmått med en aln kring 55 cm (t. ex. gutnisk aln om 55,4 cm, 8×55,4

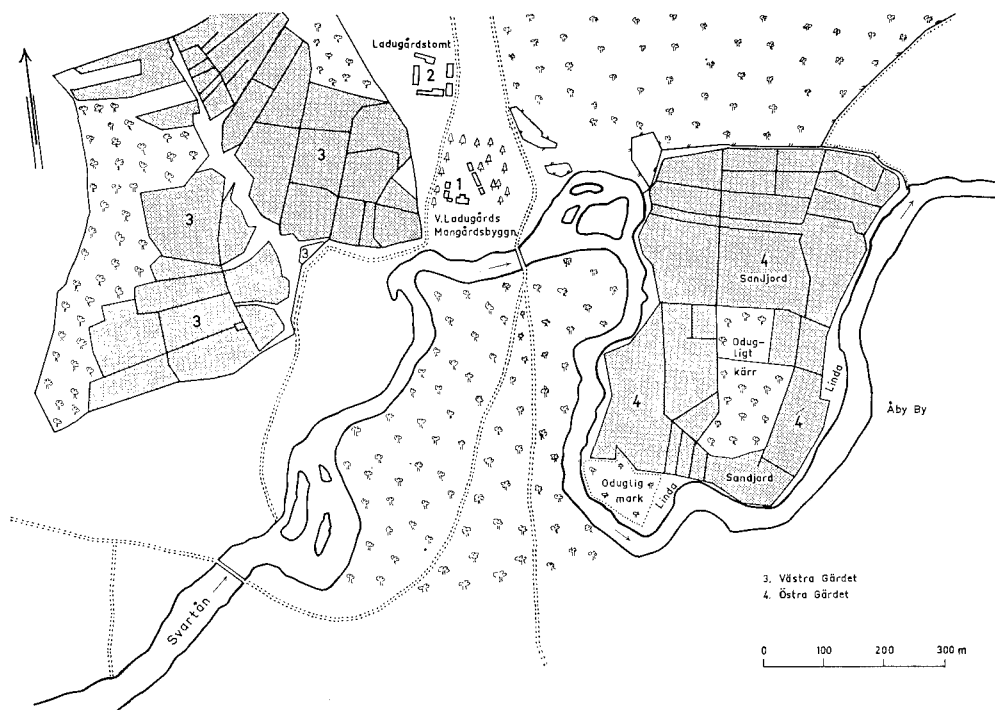
cm). Det romerska måttet har utnyttjats under lång tid och ingår bl. a. i vår svenska aln om 59,4 cm. Med hänvisning till de erhållna C14-dateringarna ger jag emellertid det längre måttet tolkningsföreträde. Måttsanalysen bevisar inte detta men den säger att åkersystemet med hög sannolikhet utlagts efter den mättekniska principen med hjälp av mätstång eller mätrep. Vi tänker då i första hand på jordfördelning efter solskiftesprincip. Fig. 3 visar parcellbredderna som klart tenderar att klumpa ihop sig kring vissa mått — i första hand kring 13—14 m (= 3×44 dm = 132 dm eller 24 alnar om 55,4 cm).

Fosfatundersökningen visar att det höga partiet i V har förhöjda fosfatvärden i jämförelse med terrängen i övrigt. Troligen finner vi här ett bebyggelseläge, men detta kan på nuvarande stadium inte knytas till åkersystemet. Fosfatvärdena är dessutom tämligen låga — kring 80 P°.

Det kol som insamlats för analys har tagits i parcell nr 59 a på två djup, dels spritt i matjorden under torven på 25—45 cm djup, dels under matjorden i ett lager angränsande mot underlaget på 45—65 cm djup. Kolförekomsterna kan inte bindas till något speciellt stadium i utvecklingen av de ryggade åkrarna. Jordhorisonterna och kolprofilerna följde emellertid ryggningen av åkern, varför dateringarna ger en anvisning om en tidpunkt då ryggade åkrar var i bruk. Åldern är 445 ± 115 resp. 505 ± 80 år, dvs. AD 1445 och 1505 (St 2191-2). Värdena faller inom den förväntade tidsramen för ryggade åkrar som antagits av andra forskare.

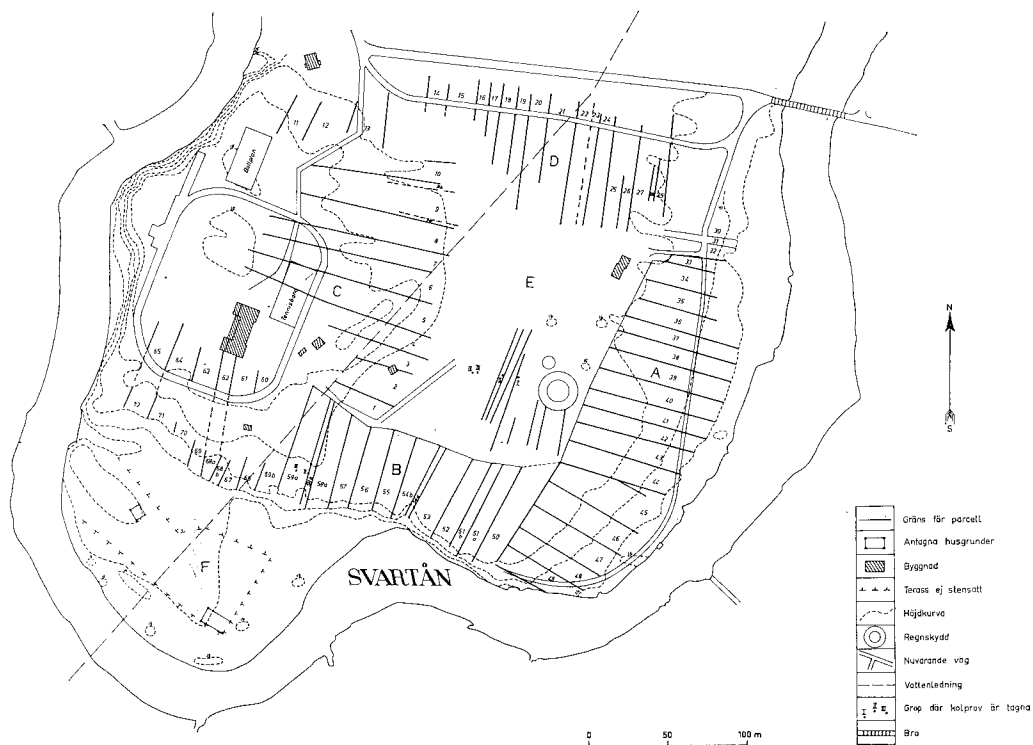
Akerby

En mindre lokal med ryggade åkrar finns strax N Åkerby gård Ö Tysslingen. Odlingsspåren är välbevarade och ingår i ett

1. Ryggade åkrar i Hästhagen, Örebro kommun.
Foto: U. Sporrang

2. V. Ladugårds ägor 1655. Hästhagen utgöres av det s. k. Ö. Gärdet.

3. Hästhagen. Karta från 1966.

parklandskap som enligt tillgängliga kartor inte varit uppodlat sedan 1691. Områdets storlek är ca 50×250 m. Formerna är mycket lika dem i Hästhagen vad utseende och storlek beträffar, fig. 4. En måttanalys bekräftar likheten. Samma grundmått som i Hästhagen kan ha ingått i detta åkersystem. Måttanalysen pekar mot almåtten 44 eller 55 cm.

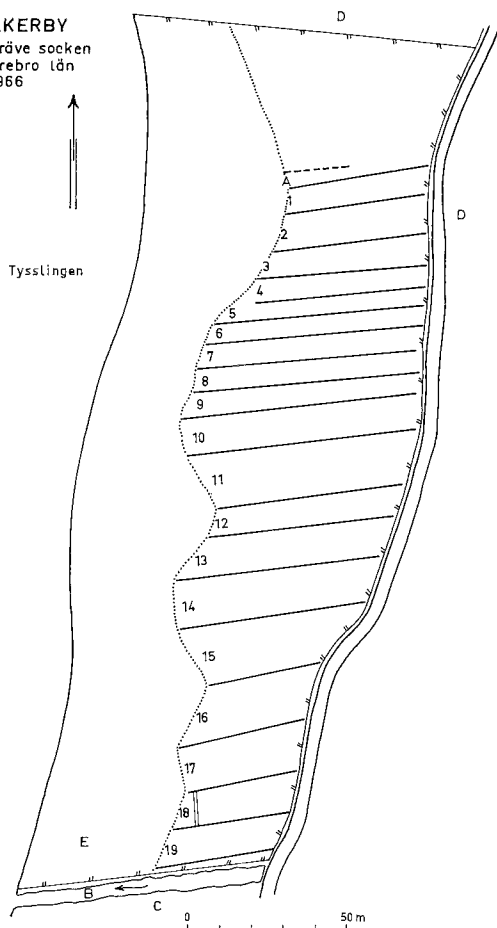
Detta område ansågs inte lika "känsligt" som Hästhagen, varför en profil grävdes ut genom en av åkerryggarna, fig. 6. Vi kan därigenom studera stratifieringen i det aktuella fallet. Under torven förekom här, liksom på den förra lokalen, odlingsjord med inslag av kol. Under odlingsjorden fanns sand, ett nytt kollager samt alv. Det är att

märka att en jordprofil utvecklats som utgår från det ryggade landskapet. Hur underlaget ursprungligen sett ut är svårt att uttala sig om. En genomförd C14-analys av det undre kollagret gav åldern 1995 ± 90 år dvs. 45 f. Kr. (St 2188).

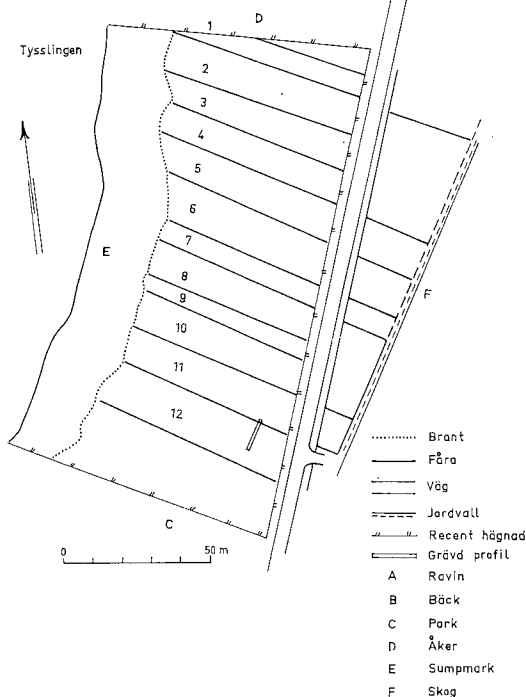
Hättinge

Strax norr om åkerbylokalen finner vi Hättinge gård. På dess ägor mot norr finns utefter landsvägen Ö sjön Tysslingen ett lövängsliknande landskap. Området innehåller ryggade åkrar men dessa är inte så framträdande som i Hästhagen eller Åkerby. Ryggarna är lägre och dikena mellan parcellerna är mer diffusa, fig. 5. En genomförd profilgrävning, fig. 7, visade emeller-

ÅKERBY
Gräve socken
Örebro län
1966

HÄTTINGE
Gräve socken
Örebro län
1966

4. Ryggad åker, Åkerby

5. Ryggad åker, Hättinge

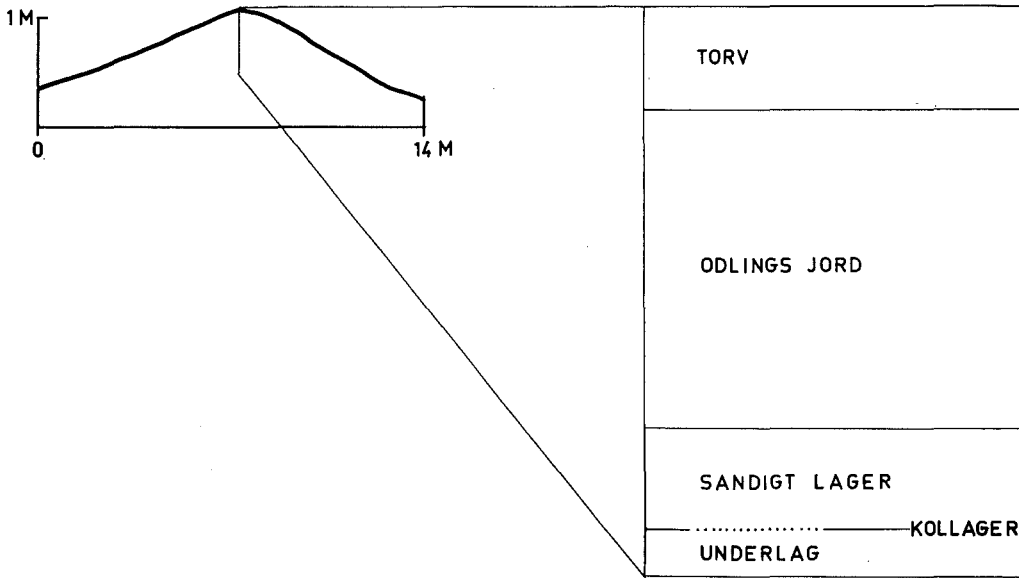
tid att dessa ryggar i princip har samma stratigrafi som de tidigare omnämnda. Här har kol från odlingsjorden samlats in. Det gav efter analys dateringen 1630 ± 70 (St 2186). Det är av intresse att äldsta kartan från 1638 inte markerar åker inom lokalen ifråga. Parcellanalysen visar vidare att samma grundmått förekommer här som i de tidigare diskuterade lokalerna.

De tre beskrivna fältarbetslokalerna har bearbetats under min ledning. Den följande, som berör Viaskogen, har undersökts av Siv Augustson 1963. Alla undersökningar-

na finns redovisade i form av seminarieuppsatser — se litteraturlistan.

Viaskogen

Denna lokal ligger ca 2,5 km S Kumla på Blacksta bys ägor. Den är förhållandevis stor, ca 100×400 m. Morfologiskt liknar den Hättingeområdet. Ryggarna är här relativt låga, ca 25—40 cm. Överhuvudtaget kan man konstatera att formerna är tämligen diffusa om man gör en jämförelse med Hästhagen och Åkerby.

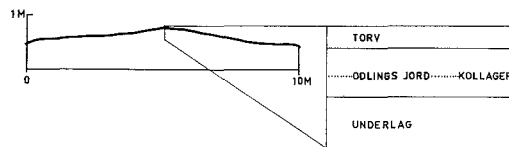

6. Profil av ryggad åker, Åkerby

Profilgrävning inom lokalen visar på likheter med både Åkerby och Hättinge. Jordmånsprofilen har raderat ut de gamla brukningshorisonterna. Däremot ligger kolet kvar i två lager dels under torven, dels på ca 20—25 cm djup. Det övre lagret gav dateringen AD 1385 ± 150 medan det undre var betydligt äldre, nämligen 450 f. Kr. ± 200 år (Augustsson 1965 s. 10 och Hanerberg 1977).

Sammanfattning

De förhållandevis blygsamma undersökningar som redovisas ovan ger inga upplysningar om brukningstekniska spørsmål. Däremot kan de troligen bekräfta att odlingslandskapet en gång i allmänhet varit utformat på detta sätt i sina detaljer. Häst-hagen förefaller till förstora vara ett undantag men här och var i perifera lägen finns denna ålderdomliga form av parcellering kvar. Fler lokaler än de beskrivna kan anföras från samma område. De är dock inte närmare undersökta (Sporrong 1971 s. 105 ff.).

7. Profil av ryggad åker, Hättinge

Vidare torde man våga påstå att de ryggade åkrarna är medeltida. Kartmaterial, måttsanalys och C14-bestämningar tyder på detta. De har säkert inget att göra med de dateringar kring Kr. f. som vi får gällande kolhorisonter under odlingsjorden. (Dateringen kring Kr. f. återkommer ofta avseende kolförekomster i botten av odlingsjord. Detta intryck gäller även området utan spår av ryggade åkrar). De dateringar som kan bindas till de ryggade åkrarna hänför sig i stället till senmedeltid eller senare. Tyvärr säger de ingenting om upptagningstillfället.

Det viktigaste resultatet av undersökningen torde emellertid vara att vi kan slå fast att de ryggade åkrar som förekommit i vårt land tydligen på intet sätt skiljer sig

från sina kontinentala eller engelska motsvarigheter vare sig i utformning eller bredd. Vi har inte kunnat påvisa samma magnifika längder som utomlands men ett klart kultursamband kan här iakttagas. Begreppet ryggade åkrar skall användas utslutande för de former som här diskuteras.

LITTERATUR

- Augustsson, S. 1965: Fossila kulturlandskapselement i Kumlatrakten. Kulturgeografiska Institutionen. Stockholm. Stencil.
- Baker, A. 1970: Cooperative Farming in Medieval England. Geographical Magazine.
- Baker, A.—Butlin, R. (ed) 1973: Studies of Field Systems in the British Isles. Cambridge.
- Beresford, M. W. 1951: Ridge-and-Furrow and the open Fields. Econ. Hist. Review.
- Ekström, K.—Sandström, G. 1966: Fossila odlings-spår i Gräve socken. Kulturgeografiska Institutionen, Stockholm. Stencil.
- Hannerberg, D. 1941: Närkes landsbygd 1600—1820. Göteborg.

- 1967: Modulbestämningar. Meddelande nr 2 från projektet FARS. Kulturgeografiska Institutionen. Stockholm. Stencil.
- 1977: Gård, by och territoriell organisation i den äldre Kumlabygden. Kumlabygden II. Kumla 1977. (Utkommit sedan föreliggande uppsats förelåg i manuskript).
- Kittler, G. A. 1963: Das Problem der Hochäcker. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Jahrgang 11. H. 2.
- Ludin, P.-E.—Must, I.—Westholm, M. 1966: Ryggade åkrar i Hästhagen. Kulturgeografiska Institutionen, Stockholm. Stencil.
- Nordholm, G. 1937: Forntida och medeltida åkrar i Kungsmarken. Skånes Natur.
- Oberbeck, G. 1957: Die mittelalterliche Kulturlandschaft des Gebietes um Gifhorn. Bremen-Horn.
- Rydberg, H. 1964: Fornåkrar i Hästhagen. Från Bergslag och Bondebygd.
- Sporrøng, U. 1971: Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Lund.
- Uhlig, H. 1967: Materialien zur Terminologie der Agrarlandschaft I. Flur und Flurformen. Giessen.

Summary

Ridge-and-furrow

When planning within the framework of the preservation of our cultural heritage in Sweden, we have often been faced with awkward gaps in our knowledge of, inter alia, data describing the landscape. For this reason, terminology and descriptions of objects are marred by errors. An example in case is the concept ridge-and-furrow (German *Wölbacker*). I have therefore wished to give an account of some minor investigations of ridge-and-furrows recently made in Sweden. The results affect, primarily, morphology and dating.

A ridge-and-furrow (Sw *teg* = strip of tilled land) is defined as "a field parcel which, by the ploughing technique employed, has been ridged towards the middle". It is, as a rule, 3—20 m broad and is delimited on either side by ditches, which also serve as boundaries marking the next field ridge, which thus, in turn, runs parallel to the former. The height is generally between half a metre and one metre. The length may vary considerably, a common measure being 50—150 m.

The reason why the fields were ridged has been discussed, the most probable assumption being that the fields were strip-parcelled at a time when the method of ploughing simply resulted in ridging. The datings are so far somewhat vague, but recent investigations would seem to indicate that the fields in Närke are medieval or later. Their appearance will be seen in figs. 6 and 7, which show cross sections through ridge-and-furrows.

The Swedish investigations show that the forms occurring in this country do not at all differ from their continental or English counterparts either in shape or breadth. Though we have not been able to prove the same magnificent lengths as in other countries, there would seem to be a clear cultural connection between Sweden and Western Europe. The Swedish datings (arrived at both by measurements and C14 analysis) indicate that these fields began to be tilled some time in the Middle Ages. This type of farming was discontinued in most parts of the country during the 19th century. The term ridge-and-furrow should be applied exclusively to the type of field discussed above.

Translation: Nils Stedt

Lorenzo Magalottis besök i Sverige 1674

Av Gösta Berg

Den italienske diplomaten Lorenzo Magalottis beskrivning av sitt besök i Sverige 1674 har länge varit uppmärksammas och utnyttjad av den kulturhistoriska forskningen. Elof Tegnér fann på sin tid en renskrift av den i Statsarkivet i Florens och publicerade valda delar i översättning i en uppsats i tidskriften *Ymer* 1890. Denna text jämte ett urval av de bilder som ingår i handskriften omtrycktes sedermera i Tegnérns arbete *Svenska bilder från sextonhundratalet* (1896). I sin helhet utgavs Magalottis berättelse jämte 23 bilder 1912 av Carl Magnus Stenbock med titeln *Sverige under år 1674*. Översättningen hade utförts av Erik Ålund efter en i Kungliga biblioteket förvarad avskrift och till utgåvan är fogad värdefulla kommentarer. Magalottis reseskildringar har i sin helhet utgivits först 1968 av Walter Moretti i serien *Scrittori d'Italia*.

Utom exemplaret i Statsarkivet kunde Moretti konsultera ännu ett ofullständigt sådant i privatägo i Florens. Detta sistnämnda synes sedermera ha frånstulits ägaren och så vitt bekant ännu ej återfunnits. Emellertid framkom 1976 i antikvariatbokhandeln i Schweiz ännu ett exemplar av Magalottis *Relazione di Svezia* och detta kunde då förvärfvas av Uppsala universitetsbibliotek. En minutiös undersökning av Jan-Olof Tjäder synes visa att denna handskrift inte är identisk med den stulna, av Moretti utnyttjade texten. Texten i Uppsalahandskriften överensstämmer i stort sett med den i Statsarkivets exemplar och detta gäller även bilderna, med undantag av de två Stockholmsvyerna, som är vida

detaljrikare i Uppsalahandskriften, med ett myller av intressanta staffagefigurer.¹

Genom dessa förhållanden och även på annat sätt har Magalottis reseskildring i våra dagar fått förnyad aktualitet.²

I den i not 1 anförda uppsatsen har Piergiuseppe Scardigli ingående granskat och kommenterat Ålunds svenska översättning. Han uppehåller sig härvid i huvudsak vid rent språkliga frågor.³ På några punkter berör han emellertid också frågor av mera allmänt kulturhistoriskt intresse. Därvid framkommer helt naturligt en viss obekantskap med svenska förhållanden, vilket kan föranleda några randanmärkningar. I förbigående noterar jag att förf. inte lyckats skapa någon ökad klarhet i Magalottis orediga framställning om rå- och rörhemmanen och deras återverkan på befolkningsförhållandena (s. 88 f.)

Bland de ur etnologisk synpunkt värdefulla iakttagelser Magalotti gjorde, lägger man märke till följande passus: ”Men emedan skördetiden icke kan regleras och i följd af den knappa solen drages ut på läng-

¹ Piergiuseppe Scardigli, Magalottis ”Sverige år 1674”; ett jubileum, med efterskrift oktober 1976 av Scardigli och Jan-Olof Tjäder om den till Uppsala förvärvade handskriften, i *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok 1975—1976*, s. 84 ff.

² Det kan nämnas att i samband med den stora Ehrenstrahls-utställningen på Nationalmuseum 1976 energiska men fruktlösa försök på min hemställen gjordes att från Statsarkivet i Florens få låna handskriften för kollationering av dess bilder.

³ Beklagligtvis har Scardigli inte känt till Georg Wittrocks sakkunniga granskning av översättningen, där även åtskilliga översättningsfel korrigeras (*Historisk tidskrift* 1913, Öfversikter och granskningar, s. 9 ff.).

den samt emellanåt utsträckes ända till oktober och november, ha lantbrukarna i Sverige börjat gå till väga på samma sätt som är vanligt i Finland. För att förkorta skördetiden uppför man nämligen ett slags byggnader som kallas *rior*. Dessa hafva ett fritt rum i midten samt i ändarna två höga ugnar med rököppningar, för att gnistorna skola gå uppåt samt utsläckas och icke tända eld i säden, som sammanbunden i kärvar lägges att torka öfver långa stänger” (ed. Stenbock, s. 63). Det framgår av sammanhanget att rior i Sverige hör hemma i godsmiljö och Magalotti har tydligen själv haft tillfälle att se en sådan byggnad på något av de herresäten han besökte.⁴

Scardigli uppehåller sig i sin kommentar vid ordet rias etymologi (s. 92 f.), men vida intressantare är att Magalottis uppgift är den äldsta vi har om denna finska innovation, som under 1700-talet skulle bli föremål för mycken propaganda inom svenskt jordbruk. Den äldsta i Sverige utgivna skriften, som förespråkade användningen av den finska rian utkom dock först 1728.⁵ Några år senare ser Linné en ria på prästgården i Älvdalen och känner igen den från sin resa i Norrbotten.⁶

Ännu märkligare är att Magalotti med sin pregnant beskrivning låter oss erfara

vilken typ av ria som han kunnat studera. Uppenbarligen är det en dubbelria med mellanliggande tröskloge, sådan den särskilt förekommit i södra delen av Tavastland.⁷ Rior i förbindelse med loge är kända från 1500-talet på prästgårdar och andra herrgårdar i sydvästra Finland, men det låter sig inte avgöras om det därvid gäller dubbelrior av den nu aktuella typen eller två skilda byggnader.⁸

I förbigående berör Scardigli också fiskeredskapet *katsa* som han definierar som ”ett slags sprötgård” (s. 94). Det rör sig som bekant om ett fast fiskeredskap av spjälmmattor som uppsattes i njurform om våren i insjöarna för att sedan intagas på hösten. Magalotti har illustrerat sin framställning med en mycket instruktiv teckning som inte kommit med i Stenbocks utgåva, varom mera nedan. Redskapet har förhistoriska anor och har ända fram emot våra dagar varit brukat på många håll både i Sverige och Norge.⁹ Magalottis bild torde emellertid vara den äldsta kända, tillkommen nästan 50 år före Karl Gyllenborgs teckning.¹⁰ Magalottis framställning är så tillvida missvisande, att han framställer katsefiske som ett fritidsnöje för herrgårdsfolket, medan det i stället var ett givande nyttighetsfiske.

Redan U. T. Sirelius visade i sin stora doktorsavhandling, *Über die Sperrfischerei*

⁴ Man skulle i första hand vilja tänka på Skokloster, men ingen ria synes vara känd därifrån vid denna tid (Erik Andréén, *Skokloster. Ett slottsbygge under stormaktstiden, 1948*, särskilt 1674 års gårds-karta s. 23). Kanske kan en sådan ha funnits på Carl Gustaf Wrangels andra sätesgård Ekebyhof eller hos Magnus Gabriel de la Gardie på Karlberg.

⁵ Kort underrättelse om rijors nytta, byggnad och bruk med hwad därtill hörer. Sthlm u.å. (dateringen enl. P. M. Hebbe, *Den svenska lantbrukslitteraturen* 1, 1939).

⁶ Dalaresa 1734, ed. A. Hj. Uggla, 1953, s. 50. Jfr Gösta Berg i *Fataburen* 1932, s. 110, med fig. 3 och 4. Redan Gustav Vasa rekommenderade de svenska bönderna att bygga rior efter finsk förebild (Gustav Vasas registratur 14, 1893, s. 4).

⁷ Hilka Vilppula, *Das Dreschen in Finnland, 1955*, särskilt fig. 14, föreställande en sådan byggnad från Hauho i Tavastland. Märkligt nog är det denna typ som rekommenderas i *Kort underrättelse* 1728.

⁸ Vilppula, *anf. arb.* s. 17 f. Jfr samma förf., *Riege*, i *Atlas der Finnischen Volkskultur* 1, 1976, Karte 21.

⁹ Ur den rika litteraturen kan här anföras Ulf Erik Hagberg, *Fiskekatsor i dag och för 3500 år sedan* (Tor 1962) och Claes Claesson, ”Slå ut en katsa”. *Ålderdomligt fiske i en sörmlandssjö* (Fataburen 1937).

¹⁰ Gyllenborg, *En kort Afhandling om Insjö-Fisket* (1720).

bei den finnisch-ugrischen Völkern (1906), att *katsa* var ett finskt, ursprungligen slaviskt ord. Sedan dess har ordet varit föremål för en livlig diskussion bland filologerna, dock utan att man klart formulerat frågeställningen, hur en lånad term för ett redan introducerat redskap i så gammal tid kunnat vinna en så allmän spridning.¹¹

Tämligen utförligt behandlar Scardigli (s. 94 f.) följande passus hos Magalotti: "Bland andra verkningar, som de anse bero på öfvernaturliga orsaker, är det som de kalla *gan*. Detta är en besvärjelse, efter hvilken, enligt hvad det påstås, det kännes, som en sten blifvit slungad mot ett ben eller någon annan del af kroppen, utan att man kan se hvarken sten eller slag. Här af uppstår småningom brand, och döden följer. Det faller dem icke in att föreställa sig, att det kunde vara en för landet egendomlig sjukdom, som föranleder dylika olycksfall, på samma sätt som man i andra länder iakttagit anlag för vissa sjukdomar" (ed. Stenbock, s. 71).

I Stenbocks utgåva påpekas att denna uppgift återgår på Johannes Schefferus *Laponia* (1673). Schefferus bygger i sin tur på Peder Claussön Friis *Norigis Beschriwelse* (Stenbock s. 126). Scardigli är emellertid av en annan uppfattning. Delvis beror detta på att han i sin diskussion inte inbegripit den mening som omedelbart föregår passusen hos Magalotti: "Denna tro [trolldomsväsendet] är dock i de norra landsändarna i själfva verket så inrotad, att i den delen af Norge, som ligger längst upp emot polen, en afliden persons barn med mera ifver och girighet fördela dennes trolleriredskap än de öfriga ägodelarna". Även bortsett från denna direkta lokalisering är Scardigli's uttalande att "det verkar som om

ingen någonsin mött spår av tron på denna 'magiska kraft' hos den svenska befolkningen" inte riktigt. Redan Gunnar Olof Hyltén-Cavallius anför en episod från Offerdal i Jämtland om en bonde som blifvit ovän med en lapp:

"En dag var bonden ute på en myr och slog. Men rätt som det var kastade han lien, och sprang af alla krafter bort till en stor sten, som låg i myr-brädden. Den lade han sig bakom. I detsamma kom det rätt som en stor humla och slog emot stenen, så att skärfvarne flögo. Detta var gannet, som Lappen hade skickat. Men bonden kunde så mycket, han som Lappen. Han skickade straxt gannet tillbaka samma väg det kom, och i detsamma stöp lappen, ändock att det var sex mil emellan."¹²

Föreställningarna om *gan* eller *gand* har särskilt ingående behandlats av Nils Lid i flera uppsatser.¹³ Filologerna är ense om att det är fråga om ett nordiskt ord med en grundbetydelse av käpp eller stav. Men mycket är ännu oklart i detta sammanhang och bör bli föremål för fortsatt analys.¹⁴ Scardigli's tanke att '*gan*' eventuellt skulle

¹² Hyltén-Cavallius, *Wärend och wirdarne* 2, 1868, s. 22. Det låge nära till hands att tro att H.-C. fått denna uppteckning av Olof Tirén (1817—99), som växt upp i Oviken. Den saknas emellertid i det av Nils-Arvid Bringéus i Jämten 1964 publicerade materialet. H.-C. kan i stället ha fått uppgiften vid sina samtal med de jämtska förbönderna på deras kvarter Stora Kronan på Norrmalm (Bringéus, s. 84). Jfr Bringéus, Gunnar Olof Hyltén-Cavallius. En studie kring *Wärend och wirdarne*, 1966, s. 103 f.

¹³ Lid, *Um finnskot og alvskot*. Ett område av norsk sjukdomsmagi (Maal og Minne 1921), *Gand og tyre* (Festskrift til Hjalmar Falk 1927) och *Gandfluge og gandfugl* (Maal og minne 1944). Dessa tre uppsatser är omtryckta i *Trolldom*, Festskrift till Nils Lid (1950). Jfr äv. Lauri Honko, *Krankheitprojektile, Untersuchung über eine urtümliche Krankheitserklärung*, 1959, s. 42 ff.

¹⁴ Dag Strömbäck har meddelat mig att han avser att upptaga ämnet till förnyad behandling.

¹¹ Se bl. a. Bror Lindén, *Dalska namn- och ordstudier* 1: 3, s. 87 ff. (Svenska landsmål 57, 1954).

kunna vara en felskrivning för 'fan' är givetvis helt utesluten.

Magalottis skildring illustreras av 23 bilder, alla utom en laverade teckningar och reproducerade i Stenbocks utgåva. Till dessa kommer en teckning av fiskeredskapet katsa (jfr ovan) som genom ett misstag blev förbisedd vid utgivningen. Den återgavs emellertid sedermera i en recension av Sune Ambrosiani i *Fataburen* 1913, s. 62.

Bilderna saknar i handskriften uppgifter om vad de föreställer men har av Stenbock försetts med sådana, ett förhållande som säkerligen inte alltid uppmärksammats.¹⁵ En granskning av dessa underskrifter visar att åtskilligt kan vara att erinra.¹⁶ Jag bortser härvid från de två stora Stockholmsbilderna, som har en från de andra avvikande karaktär.

Trots sitt relativt anspråkslösa utförande är dessa bilder av stort intresse för kunskapen om svenskt folkliv under en tid, då sådant material är mycket sparsamt. Flera av bilderna visar scener ur adelns liv, bl. a. fyra stycken som synnerligen initierat skildrar ett ståndsmässigt bröllop (nr 20—30 i ed. Stenbock). Tre framställningar åskådliggör hur adelsmän och deras fruar samt präster i Stockholm var klädda (5, 6 och 19). Stenbock betecknar kvinnorna på nr 5 som borgarfruar, men dräkterna visar att så inte kan vara fallet. Det rör sig i stället helt visst om adelsdamer. En i detaljerna mera fantasifull bild ger en föreställning om en lantlig krog (2). Man torde kunna utgå

¹⁵ Jfr Stenbocks inledning, s. VII: "Att de 23 bilderna, som illustrera Magalottis relation, äro utförda i Sverige lider intet tvifvel. Dessa utges nu här utan andra kommentarer, än dem de korta underskrifterna innebära."

¹⁶ Dessa iakttagelser och vad som säges i det följande framlade jag i vägledningen till den stora utställningen över David Klöcker Ehrenstrahl på Nationalmuseum 1976, s. 48 ff.

från att de flesta motiven är hämtade från huvudstaden. Det gäller t. ex. bilderna av ett knuttimrat hus under uppförande (1), av en öppen herrskapsvagn med damer på utflykt (7), av en slädfärd på isen (9) och av en isjakt (8). Den sistnämnda som även är försedd med en detaljbild av styrkonstruktionen, är en av de första bilderna vi känner av detta sportredskap.¹⁷ Vidare ett skärgårdsfartyg (14), en slup med två kvinnliga rodderskor (10), en motsvarighet till 1800-talets roddarmadammer, en lastkärra (12), en badstuga med kvinnlig betjäning (4), en för alla utlänningar chockerande upplevelse, och slutligen av två renhållningshjon, transporterande en latrintunna (11). Stenbock anser att sistnämnda bild föreställer Vattenbärande kvinnor.

Här avbildas emellertid också tre grupper av bönder, enligt Stenbock föreställande Skattebönder, Frälsebönder och Norrlandsbönder. I sistnämnda fall (17) torde rubriceringen bygga på att de avbildade bär de karakteristiska pjäxorna. Männerna i sina långrockar gör dock även i övrigt ett övertygande intryck, medan staffaget liksom på de andra dräktbilderna är helt konventionellt. Däremot är det föga troligt att konstnären med de båda andra bilderna (15 och 16) avsett att belysa någon mot-sättning av typen Frälsebonde—Skattebonde. Vi känner inte från någon annan källa någon sådan generell skillnad i klädedräkten. Tröjorna och byxorna med de nedhängande "hosorna" på bilden av "frälsebönderna" överensstämmer nära med vad vi vet om folkligt dräktskick vid denna tid, särskilt i övre Dalarna. Mössorna är visserligen alltför toppiga och spadarna med sina spetsiga blad gör snarast ett sydeuropeiskt intryck. Närmast skulle man vilja

¹⁷ Jfr Ake Svahn i *Nordisk familjeboks sportlexikon* 4, 1941, sp. 344 ff.

tänka sig, att det är några herrarbetare från Mora eller någon annan Siljanssocken som konstnären avbildat. Sådan säsongarbetskraft anlätades bl. a. av Carl Gustaf Wrangel för omfattande planeringsarbeten på Skokloster, där Magalotti bevisligen var gäst.¹⁸ Den bild som Stenbock kallar Skattebönder är säkerligen helt realistisk, om också dräkterna ter sig en smula ålderdomliga och snarast pekar mot århundradets förra hälft. Det gäller tröjorna med sina axelvalkar och skörten med kilar och veck, liksom de bredskyggiga hattarna och de löst hängande knivslidorna, väl styrkta genom annat samtidigt bildmaterial.

Det hela utgör med andra ord en bildsvit som står verkligheten i det dåtida Sverige mycket nära. Återstår då frågan: vem kan den anonyme konstnären vara? Härom har rått mycket delade meningar. Elof Tegnér ansåg sig endast kunna konstatera, att bilderna var utförda i Sverige. Carl Magnus Stenbock framkastade tanken, att konstnären kunde vara Erik Dahlberg. Och Erik Andrén har uttalat att teckningen av den öppna spisen och kakelugnen på Skokloster möjligen kunde vara utförd av Mathias Palbitzki.¹⁹

Oftast har dock Ehrenstrahls namn blivit nämnt i detta sammanhang. I denna rikt-

¹⁸ Gösta Berg, *Dalfolk på herrarbete* (Dalarna ett vida berömt landskap, 1951), s. 102. Göran Rosander, *Herrarbete*, 1967, s. 146.

¹⁹ Andrén, *Skokloster. Ett slottsbygge under stormaktstiden*, 1948, s. 105.

ning uttalar sig t. ex. Wilhelm Nisser²⁰, medan Axel Sjöblom ställer sig avvisande²¹. Själv har jag, främst av sakliga skäl, anslutit mig till den förra uppfattningen. Härför synes bl. a. tala den intressanta och, så när som på en detalj, fullt korrekta ovannämnda bilden från Skokloster (3).²² Slottsherren där Carl Gustaf Wrangel hade ju ända från början varit Ehrenstrahls gynnare och vän. Det visar sig också, att Magalotti råkat "Kluker", som enligt honom "är den ende målare, till vilken bättre folk kan vända sig".²³ 22 år senare betygar en landsman till Magalotti, Alessandro Bichi, att Ehrenstrahl talade bra italienska.²⁴

En del enskildheter i bilderna visar visserligen på bristande kunskaper om svenska förhållanden. De låter sig emellertid väl förklara, om man tänker sig att konstnären på sin ateljé måst tillgripa en utländsk förlaga eller helt enkelt låtit fantasin fylla i, när minnet svek. På Ehrenstrahl, själv en främling i landet och utan alltför omfattande självsyn av lantlig miljö, kunde detta passa nog så bra.

Kanske kan en analys av de båda Stockholmsbilderna med deras staffagefigurer i den till Uppsala nyförvärvade handskriften bringa frågan närmare en lösning.

²⁰ Svenskt konstnärslexikon 2, 1953, s. 84 f.

²¹ Sjöblom. David Klöcker Ehrenstrahl, 1947, s. 33.

²² Gösta Selling, *Den svenska kakelugnens tvåhundraårsjubileum* (Saga och Sed 1967), s. 95 ff.

²³ Tegnér, *anf. arb.*, s. 225.

²⁴ Elof Tegnér i *Ymer* 1890, s. 48.

Summary

Lorenzo Magalotti's visit to Sweden in 1674

The Italian diplomatist Magalotti's account of his above-mentioned visit has since long attracted the attention of historical research. All of that which applies to Sweden was published in Swedish in 1912 by C.M. Stenbock after a translation by E.

Ålund. Magalotti's complete travel books were published in the original language only in 1968 by W. Moretti in the series *Scrittori d'Italia*. Yet another copy, written by hand, of Magalotti's Swedish journey was found in Switzerland in 1976 and was

purchased by Uppsala University Library. Commentaries pertaining to that purchase, and primarily of a linguistic character, were made by J.O. Tjäder and P. Scardigli (note 1).

In the present article, some further marginal notes are made concerning some facts in Magalotti's account. Here is to be found the first mention of *rior* in Sweden, a method of drying corn introduced from Finland. Magalotti's observation, made at some manor, is so pregnant as to make it possible to determine that the method is the same as that practised particularly in southern Tavastland (note 7). Magalotti's representation of the stationary fish-shing-tackle *katsa* would also seem to be the oldest known. This fishing, however, was not, as Magalotti thought, a spare-time occupation practised by the people of the manors but a profitable utility fishing, which has been pursued up to present times (notes 9—11). An instructive drawing of the tackle happened to be omitted from Stenbock's edition but was reproduced in a review in *Fataburen* 1913. For the correct understanding of the invocation which, under the name of *gan*, was mentioned by Magalotti and which was misunderstood by Scardigli, reference may be made to the abundant litera-

ture on this phenomenon (notes 12—14).

Of great value for the knowledge of the life and manners of the Swedish people are the 23 pictures in Magalotti's travel book. The texts attached to the pictures in the Swedish edition tell us, however, only what the *editor* thinks they represent. The present author here makes several observations and corrections. The women in fig. 5 are not burgher's wives but most probably noblewomen; fig. 11 shows the transport of a latrine barrel and not "water-carrying women". Two of the represented groups of peasants in different costumes are, by the editor, referred to as socmen and yeomen farmers under the nobility. But no such general social distinction in dress is known. Instead, one of the drawings probably represents seasonal workers from Dalarna, whom the illustrator has observed at some manor.

But who is the anonymous artist? Various names have been mentioned: Erik Dahlberg, Mathias Palbitzski, and David Klöcker Ehrenstrahl (notes 19—22). In accordance with what he has previously maintained (note 16), the present author considers the last mentioned to be the most probable originator.

Translation: Nils Stedt

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Spinario-problematik

Av Erling Rump

For nylig (sommeren 1977) er jeg af en af mine ikonografiske venner¹ blevet gjort opmærksom på Frans Carlsson's disputats: *The Iconology and Tectonics in Roman Art*, 1976, hvis XIII kapitel: *Spinario* særlig har fanget min interesse, fordi jeg tidligere selv har beskæftiget mig med samme emne.² Særlig har jeg fæstet mig ved de mange eksempler på Spinario-fremstillinger i romanske kirker i ovennævnte kapitel. "Törnutdragaren" viser tydeligt i alle disse ikonografiske fremstillinger, hvilken væsentlig teologisk symbolik denne figur må have haft i middelalderen. — Men her, som altid indenfor ikonografien, er det vigtigt at finde frem til den centrale intention, der ligger bagved.

Jeg er helt enig med F. C. i, at teologien i den store apostel Paulus Kor. II, 12, 7—10 må være helt afgørende for forståelsen af kapitlets emne, fordi det er noget helt centralt for forståelsen af den kristne kirkes forkyndelse — i dette tilfælde den ikonografiske form. De anførte citater af middelalderlige teologer må være mindre væsentlige for forståelsen, hvorimod man blandt de mange udmærkede billedeksempler i høj grad mangler de bedste, nemlig Sveriges egne: Gotlands døbefonte, nærmere omtalt af E. Gustafsson: "Törnutdragaren" i Gotlands 1100 talskonst, Rig 1958, s. 97 ff. Her ser man ikke mindre end tre tilfælde af "Törnutdragare" prøve at trække en tydelig torn (törntagg) — for ikke at sige en gren — ud af foden. Der er absolut ingen tvivl om, hvad der foregår, og derfor er de tre kunstværker på Gotland så uhyre vigtige for den objektive forståelse af *alle* Spinariotilfældene.

At de Gotlandske fonte og dermed Gustafsson's artikel ikke er nævnt med et ord i F. C.'s disputats (for en sådan må vel altid være en "kulegravning" af hele problematiken?) under mig meget, den er end ikke nævnt i litteraturlisten. Frans Carlsson havde i sin tid min bog

"Kultkar", 1974, til gennemlæsning, da den forelå i manuskriptform, og det resulterede i en skriftlig kritik i 10 punkter af F. C. hvilke e. a. blev offentliggjort i bogen ledsaget af mine svar,³ s. 57—61, disse kritiske punkter, s. 58, indeholdes en bemærkning som: no. 2 "de svenska phalliska funtarna osv.". — Da jeg på daværende tidspunkt ikke kendte disse fonte, spurgte jeg F. C. om nærmere oplysning og blev dermed henvist til E. Gustafsson's artikel i Rig, 1958,⁴ og da jeg havde læst denne, blev jeg så fascineret af problemet, at jeg tog til Gotland for med egne øjne at se tingene, hvorefter jeg tog hjem og skrev min egen artikel: "Törnutdragaren" endnu en gang. — Denne opsats kunne F. C. af gode grunde ikke have kendskab til, da den må være trykt omtrent samtidig med hans egen disputats.

I den nævnte artikel fremhæves også — i overensstemmelse med F. C. — II Kor. 12, 7—10 som det teologiske grundlag for Spinario-fremstillingerne. Og — som sagt har vi det ikonografiske bevis for, at det er tornen (törntaggen) i fodsålen, det drejer sig om, s. 70. Når F. C. i sin disputats s. 98 skriver: "The question is what is Paul's weakness i. e. what is the thorn?". Dette spørgsmål må være en teologisk misforståelse, for Paul's torn (törntagg) i kødet er i denne beretning secundær. Det afgørende for Paulus at forkynde er: hvad Herren har sagt: "Min nåde er dig nok (12,9), i din magtesløshed udfolder *min kraft* sig helt". Set fra denne synsvinkel må Paulus magtesløshed teologisk være helt underordnet — den kan altså være af både den ene eller den anden karakter som hos alle mennesker, og det, det for Paulus drejer sig om, er at forkynde, hvad *Herren* har sagt og ikke om, hvad hans egen svaghed måtte være. — Derfor er det aldeles ligegyldigt, om svagheden er af sexuel eller anden karakter. Det er rigtig, at Paulus ofte

³ E. Rump: "Kultkar", Danske boghandlers kommissionsanstalt, 1974.

⁴ Evald Gustafsson: "Törnutdragaren" i Gotlands 1100-tals konst, Rig, 1958.

¹ Programsekretær dr. phil. Jørgen Andersen.

² E. Rump: "Törnutdragaren" endnu en gang, Rig, 1976 s. 65 ff.

1. Spinarioskulptur fra katedralen i Trani, Apulien, Italien.

”tordner” mod den seksuelle utugt, som det også er fremhævet af F. C. Paulus er jo også — navnlig tidligere — blevet udnævnt til sexualmoralens vogter, par excellence, hvilket vel i nogen grad har været med til at sløre hans storhed som apostel. Hans hovedtema var altid at pege på Herren og Kristus som det væsentlige, og hele denne teologi lyser ud af hele Romerbrevet: Paulus var efter moderne opfattelse før nogen anden teologisk ”eksistentialist”, dvs. han så menneskers forkludrede tilværelse, som vi nu må leve i og kun ved troen kan forløses gennem Kristus til Gud selv.

Derfor må det være en misforståelse at kalde tornen (tørntaggen) et symbol for usædelighed eller phallos, og derfor må jeg også protestere mod at en så lærd mand som magister Gregorius i sin ”de Mirabilis urbis Romae” skulle have brugt ”kneb” for at tyde den klassiske Spinario-statue ved at forsyne den med en stor træphallos (den lille statue i Palazzo dei Conservatori bliver ikke mere phallisk eller sexuel, fordi italienerne stadig traditionelt kalder ham ”Spinario”). Forklaringen er en helt anden som anført i min artikel i Rig, s. 66.

Endvidere skal omtales F. C.’s udtalelse om Tømmerby søjlen i Danmark (disputats s. 99). Han omtaler den som et middelalderfænomen, men den er en ganske naturlig hedensk frugtbar-

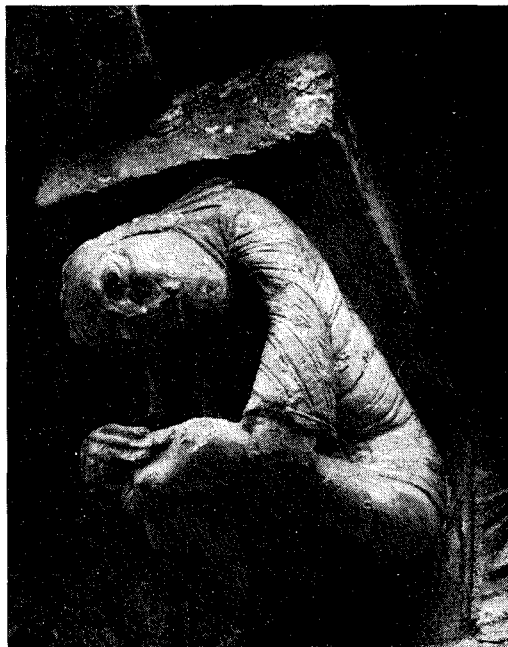

2. Samme figur som på fig. 1, men set fra siden. Den ældre, skæggede mand ses tydeligt med ryggen mod en yngre mand og imellem dem ses et oxehoved

hedsstele (se min artikel i ICO III, 1977).⁵ Tillige skriver F. C., s. 99: "There exist also several Danish fonts that shows a phallic man holding two lions by the tails, perhaps a variation of the animal-tamer, as found on the font from Mariager." — Her må igen henvises til "Kultkar", s. 37, 75 og 79. Der findes i alt tre phalliske fonte, hvoraf den ene endda er sønderhugget i sexualmoralens navn.

Samtidig med F. C.'s disputats blev min opmærksomhed henledt på yderligere tre "Törnutdragare". Fig. 1 stammer fra katedralen i Trani, Apulien, og også her ses tydeligt en højre fodsål blive undersøgt af dens ejermand, en ældre mand med fuldskæg. — Der er dog det mærkelige ved denne figur, at den er kombineret med en øjensynlig yngre mandsperson, fig. 2. De er placeret med ryggen mod hinanden, og skulpturen er anbragt over et af de fire bueslag udvendig på østfacaden af Tranikatedralens tværskib. De to personer har et oxehovede anbragt imellem sig — hvad mon dette kan betyde? — Oxehovedet leder straks tanken hen på evangelisten Lucas, der jo har oxen som symbol, og da man samtidig må tænke på den viste "Törnutdragare", som symboliserer apostelen Paulus, ledes tanken umiddelbart hen på evangelisten Lucas som den yngre person. — Men kan disse to nu mødes i "Törnutdragare"-symbolikken? — Lucasevangeliet har ganske vist to steder, der omhandler torne (Törn-tag): 6,44 og 20,37. Men de passer ikke rigtig til "Törnutdragar-teologien". Derimod er der Lucas XIII, 16: "Og denne kvinde, en Abraham's datter, som *Satan* har holdt lænket i atten år, burde hun ikke løses fra denne lænke på en sabbatsdag?" — Teologien dette sted og II Kor. 12,7 er ganske på linie, begge steder sker tingene efter Herren's vilje, og der ligger den teologiske analogi. Således lader dette ejendommelige billede sig iconografisk tolke som to evangelister med samme teologi. Tillige var Satan ifølge gammel jødisk tradition årsag til al sygdom og ulykke, hvilket jo passer godt til begge historier, så meget mere at både Paulus og Lucas var jøder (Job, 2).⁶

Endnu vigtigere er det måske, at denne iconografiske kombination af de to evangelister passer særdeles vel, idet det altid har været anset for

3. Spinario på facaden i Faussois, Frankrig. Fot. Zodiaque.

givet, at Paulus og Lucas var rejsefæller på flere af deres missionsrejser, jvf. de berømte "Vi-stykker", Apostlenes Gerninger 16, 10—17, 20, 5—15, 21,1—18, 27, 1—28, 16, hvor Paulus flere gange nævnes ved navn. Endvidere omtales Lucas som Paulus medarbejder i Kol. 4,14 og 2 Tim. 4,11 Ikke mærkeligt at de på Trani-katedralen bliver

4. Spinario i Chartres, Frankrig: North Transept, Westportal-socle under Solomon (Marcouf).

⁵ E. Rump: Nytolkning af to steler i Tømmerby, ICO III, 1977.

⁶ Pastor Claus Kaas Johansen takkes for stor hjælp ved de nævnte teologiske tolkninger.

fremstillet i tæt forening, ryg mod ryg. — Dette bekræfter retrogradt, at Spinario-figuren symboliserer Paulus.

Efter omtale af disse kunstværker kommer Jonny Roosval's *Byzantios* i "Die Steinmeister Gotlands", 1915, i erindring. S. 107 omtaler han følgende udvikling: "Richtung — Lombardei — Lund — Gotland gegangen sein." Da Apulien ikke ligger så langt fra Lombardiet, passer det meget godt, at der bortset fra det rent stilistiske også findes en "Törnudragare" nær oprindelseslandet, Lombardiet.

Udover skulpturen fra Trani blev opmærksomheden henledt på to "Törnudragare" fra Frankrig. 1: Tireur d'épine på Facaden i Faussois, fig 3,⁷ 2: Chartres, North Transept, West portal — socle under Solomon: Spinario (Marcouf)

⁷ Vende'e Romane, 1976 (Zodiaque), pl. 116. M. Dillange: Facades, s. 252—53.

fig 4.⁸ Begge de franske skulpturer er helt på linie med de ovenfor omtalte "Törnudragare".

Gotland	6 stk.
F. C.'s disputats	6 stk.
Nærværende opsats	3 stk.
Ialt	15 stk.

Her er således 15 eksempler på "Törnudragare"-figurer fra vidt forskellige steder i Europa, og alle er hidrørende fra tidlig middelalder, hvilket må betyde, at denne iconografiske ting og den tilhørende teologiske forklaring må have været almindelig kendt, så den ikke behøver nærmere "forklarende udformning".

Men som ovenfor nævnt findes den *significante* tydning på Gotland — en stor koncentration på et lille område. Tilføjes bør det dog, at man også på figuren fra Faussois, fig. 3, ser en torn i venstre fodsål. Tornen forsøges udtrukket med højre hånd.

⁸ Sculpture at Chartres, R. Kidson and U. Pariser, Academy editions, London 1974, fig. 79, s. 50.

Summary

Spinario Problems

In his interesting dissertation, "The Iconology of Tectonics in Romanesque Art", 1976, Frans Carlsson, in chapter XIII, deals with Spinario. Since I have treated of this problem starting from the baptismal fonts on Gotland (note 2), I was inspired to add a few things that are lacking in Carlsson's chapter. There are on Gotland six specimens that are fundamental for the understanding of what a Spinario (the extractor of the thorn) really is in that, on the Gotland reliefs, can be clearly seen thorns or twigs in the foot of the extractor of the thorn. I quite agree with Carlsson when he says that the iconographical representations are based on the Epistle to the Corinthians 11,12:7—10. But when Carlsson regards the main problem of Paul with a thorn in the flesh as something sexual, I beg to differ. It may, of course, be many other things as well. The words of the Lord in Cor. 11,12:9: "My grace is all

you need, power comes to its full strength in weakness" must be considered as crucial, from a theological point of view.

The mention, in the dissertation, of a phallus stele in Tømmerby Church, Denmark, is quite incorrect in this context — it is a Celtic fertility stele (note 5). Carlsson maintains that several fonts on East Jutland have phallic men. There are three of them, and they have all a heathen origin (note 3). Besides the six Spinario representations mentioned by Carlsson, there are thus six on Gotland (note 2) and in the present work another three (figs. 1—2, 3, and 4), making 15 in all. There are most probably still more from the Middle Ages, so it is an extremely well-known iconographical phenomenon from that time. As far as interpretation is concerned, the fonts on Gotland hold a unique position.

Translation: Nils Stedt

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Bibliografier — för vem?

Några synpunkter

Av Bo Lönnqvist

Stig Appelgren har i sin ingående granskning (Rig 1978:1) av den av mig utgivna lilla bibliografiska handboken över den finlandssvenska folklivsforskningen under i huvudsak perioden 1910—1970, upptagit till diskussion bl. a. tvenne principiella frågor. Den ena gäller avgränsningen av bibliografins innehåll, den andra behovet av ett sakregister.

Appelgren anför som exempel på litteratur av värde för folklivsforskningen tämligen omfattande listor över böcker gällande militärväsen och krigsminnen, levnadsminnen, emigrationsundersökningar och diverse skrifter av statsvetaren Sven Lindman och kulturhistorikern Svante Dahlström.

Titeln på min handbok, "Folklivsforskning. En bibliografi över Svenskfinland", antyder emellertid en begränsning till etnologisk facklitteratur i sträng bemärkelse. Enligt min uppfattning hör ingen av de böcker rec. nämner direkt hemma under bibliografins rubrik. Böckerna innehåller säkerligen material av värde för etnologen, men de är icke av folklivsforskare utarbetade studier över etnologiska teman, ej heller etnografiska beskrivningar. I den mening rec. företräder är sist och slutligen allt som publicerats på svenska i Finland av värde för folklivsforskningen. Det är onekligen av avgränsningsskäl som handboken upprepade gånger hänvisar till Finsk historisk bibliografi, personbibliografer, bibliografier inom grannvetenskaperna liksom framför allt till katalogerna över den svenska litteraturen i Finland, vilka ju bör nyttjas av alla som sysslar med kulturhistorisk forskning i vid bemärkelse. Flera i min bibliografi förtecknade doktorsavhandlingar har tillägget "se där anförd litteratur" och många ämnesgrupper har försetts med ytterligare hänvisningar för forskaren att söka sig vidare.

Då Svenskfinland i bokens underrubrik mera bör uppfattas som ett idéhistoriskt begrepp än en geografisk beteckning, har koncentrationen på de

finlandssvenska serierna i folklivsforskning (Budkavlen, Brages årsskrift m. fl.) tett sig som motiverad. Vad bibliografen ur denna synvinkel alltså kartlägger är den nog så målmedvetna insamling och utforskning som bedrevs främst inom det område och bland de socialgrupper (bönder, fiskare) som, i synnerhet på 1920- och 1930-talen, motsvarade begreppet Svenskfinland.

Ur denna synvinkel blir den ämnesmässiga avgränsningen mindre problematisk, likaså nödvändigheten av ett sakregister mindre väsentlig.¹ Poängteras bör att uppställningen av grupp 5, Andlig kultur, med avsikt följer utgivningsplanen för serien Finlands Svenska Folkdiktning. Också bokens bildmaterial och den kanske något patetiska dedikationen accentuerar den idéhistoriska, tids- och ämnesmässiga avgränsningen.

Utänför denna faller den orienterande gruppen 2, Samhällsliv och sociala miljöer, som ju alltid ur etnologisk synvinkel kunde inrymma "allt och ingenting". Det är också utgående från den som rec. främst diskuterar. Förståeligt nog analyserar rec. boken ur bibliotekariens synvinkel. Denna synvinkel innebär konsekvens och fullständighet, all litteratur som någonsin tangerar ett visst tema bör komma i fråga. Vad jag, såsom en biprodukt till en etnologisk studie över finlandssvenskarna, ansett mig kunna åstadkomma är en handbok för den nutida etnologen. För mig står bibliografen också som en sammanfattning av ett intensivt skede i finländsk svenskspråkig etnologi, tillgängligt i Norden, präglad av och präglade de samtida ideologiska och språkpolitiska intressena.

¹ Betr. de kataloger som rec. i not 2—3 anför som exempel på med sakregister försedda utgåvor, bör observeras att de gäller etnologiska manuskriptarkiv, ej tryckta publikationer. — Detta förnekar icke att sakregister ju egentligen borde ingå i alla materialpublikationer.

Finsk och ungersk folklivsforskning

Av Mátyás Szabó

Suomen kansankulttuurin kartasto — Atlas der finnischen Volkskultur 1. Materielle Kultur. Herausgegeben von *Toivo Vuorela*. Helsinki 1976. 151 s. (84 utbredningskartor)

Magyar néprajzi lexikon [Lexikon för ungersk folkkultur]. Red: *Gyula Ortutay*. Första bandet A—E. Budapest 1977. 752 s.

När 1976 atlasen över finsk folkkultur utkom hade det gått så lång tid från verkets planering till utgivningen, att atlasen skulle ha fallit i glömska om inte vissa delar av den utkommit i tryck med jämna mellanrum. Framarbetandet av ett atlasverk tar ju som bekant sin tid, vilket även framgått av den svenska atlasens tillkomst: andra bandet av Atlas över svensk folkkultur utkom nästan samtidigt med den finska fastän dess första band såg dagens ljus redan 1957. Vad som ligger bakom dessa förseningar redovisas noga i båda verken. Man bör emellertid påpeka en icke omtalad omständighet, vilken, även om den inte direkt påverkade utgivningen av dessa etnologiska kartor, ändå var med i spelet i bakgrunden: den etnologiska forskningsatmosfären har knappast varit gynnsam för kartläggningsarbete i senare tid. Man kan förvisso tycka, att det finns något patetiskt över det nyligen utkomna finska verket, när man betänker att T. Vuorela, redaktören för det föreliggande bandet, fick uppdraget att redigera ett atlasverk så tidigt som 1936! Det föreligger självfallet diverse omständigheter som hindrade en tidigare utgivning av det utlovade verket, av vilka här forskningsatmosfären skall närmare poängteras.

Före andra världskriget kan den nordiska etnologiska forskningen genom sin framtoning karakteriseras av vad man idag skulle kalla för basforskning. Hit hör en del monografiska verk, främst föremålsstudier, men likaså fastställandet av kulturgränser och kulturområden. Dels var man intresserad av de olika kulturregionerna, som landet lät sig indelas i, men samtidigt riktades uppmärksamheten mot de enskilda kultur-

dragens roll. Man planerade på lång sikt och sparade ingen möda att dyka djupt i det hav kulturartefakterna utgjorde. Denna typ av arbete, liksom grundforskning i övrigt, garanterade varken säkra eller snabba resultat. Efter andra världskriget förändrades såväl arbetsmetoder som — och främst — den etnologiska forskningens målsättningar. Med det här sagda i minnet kan det inte sägas att den nytkomna finska verket utgör något gränsmärke i ämnets historia. Det är snarare fråga om en konsekvent uppföljning av en tidigare målsättning. Trots dröjsmålet med kartans utgivning kan man inte tala om något verkligt avbrott i den finska etnologiska karteringens historia. Man har med jämna mellanrum publicerat kartor samtidigt som i senare tid allvarliga försök gjorts att i viss mån utnyttja det insamlade materialet. Matti Sarmela, medarbetare i det aktuella verket, har begagnat det material som ligger till grund för atlasverket och indelat Finland i några få enheter: han ville komma fram till en kulturekologisk syntes. (Matti Sarmela: *Folklore, ecology and superstructures*. *Studia Fennica* 18, 1974.) I hans summering skymtar några av de mål som etnologisk kartering en gång har ställt men hittills icke fullföljt. Ilmar Talve har också gjort betydande insatser när det gäller att indela Finland i s. k. kulturområden enligt samma modell som Sigurd Erixon indelade Sverige. Han förefaller dock arbeta på egen hand och för honom är inte den enskilda utbredningen det viktigaste utan den bild som man kan teckna alltefter de olika fenomenens sammanställning. (Ilmar Talve: *Kulturgrenzen und Kulturgebiete Finnlands*. *Ethnologia Europæ* 1973/74.)

Materialet i det recenserade arbetet är ganska heterogent, bestående av arkivmaterial, museernas bestånd samt uppgifter från ortsmiddelare. Därvidlag är den finska atlasen lik den svenska från 1957 och även flera andra europeiska atlasverk, vilka började sin materialinsamling relativt tidigt. En del nyare atlasföretag har som bekant valt en annan materialbas: nämligen det under

en förhållandevis kort tid insamlade fältmaterial. Den finska atlasens heterogena underlag avspeglas både i ämnesvalet och utbredningen. Man har under förarbetet gjort inalles tusen kartutkast (varav 100 var folkloristiska) medan det i det föreliggande verket endast förekommer 84 kartor med enbart etnologiskt innehåll. Kartans typ anges vara "idealtypkarta": "wo jeweils das grösstbekannte Verbreitungsgebiet der archaischesten Besonderheiten dargestellt werden soll, wie es vor dem Ersten Weltkrieg aussah". Den här formuleringen anger själva målsättningen. Valen av de karterade ämnena styrdes av önskemålet att ge en mångsidig bild av den finska folkulturens egenart såsom den tedde sig under förindustriell tid. På de 84 kartorna dominerar föremålskulturen starkt, men även mathushållning och byggnadsväsen tilldelas en rätt framskjuten plats, medan samhällsfenomenen får ett ganska blygsamt utrymme. En mera nutidsinriktad etnolog finner kanske kartorna vara måttligt spännande. Ämnesvalen bör emellertid ses mot bakgrunden av målsättningen för en generation sedan. Det finns naturligtvis skillnader i användbarhet och betydelse mellan de olika fenomen som kartlagts. Utbredningen av tjärbränningen (en för Finland genom tiderna oerhört viktig näring) under olika perioder känns t. ex. mera angelägen än vissa andra kulturföreteelser, som slår mest genom sin reliktbetonade utbredning. Överhuvudtaget är de tidsfästa företeelserna (kvarngemenskap, rennäring, körning med oxar, stalltyper, tvåvåningshus, festryor m. m.) värdefullare än de övriga, mera tidlösa kulturdragen.

För svenska etnologer med föremål- eller matstudier som specialitet är de olika fenomenens utbredning av stor betydelse. Genom Finland löper gränser som delar upp inte bara landet utan närmast världsdelar med avseende på födan och dess beredning. Eftersom svensk rättsuppfattning varit gällande i Finland (även under rysk tid) bör man se en del företeelser mot bakgrunden av detta (byväsende, olika drag i näringen och byggnadskonsten). Det framgår naturligtvis klart och skarpt vilka delar av Finland som hade intim kontakt med Sverige.

Medan man i Sverige i regel talar om sydnordliga kulturgränser (skånska diagonalen, limes norrlandicus) ser man i Finland mest väst-östliga gränser. Även om problemet väst-öst i

finsk folkkultur är av gammalt datum frapperas man ändå av denna tudelning av landet på så många av verkets kartor. Även om det finns en hel del historiska förklaringar till öst-västdelningen förblir vissa fenomenens benägenhet att göra halt vid en osynlig gräns oförklarbar. Kartläggning av komplexitet i stället för elementutbredning — tillsammans med en rumslig presentation av de inre migrationerna — skulle förmodligen ge hållbarare hjälpmedel vid förklaringen av detta grundsystem av utbredningen. De sociala skiktningar, som Erixon själv saknade i sitt eget kartverk efter utgivningen 1957, lyser även i den finska atlasen med sin frånvaro. Östväst problematiken kan ha sin förklaring i vissa fall i bondeståndets högre differentiering i väst än i öst. På sätt och vis får man naturligtvis betydligt mer, när det gäller t. ex. landets näring och sociala struktur, av 1910 års karta än vad den etnologiska kartan ger. Själva har jag med stor behållning använt båda kartorna tillsammans. I den ena får man detaljerad redovisning för ägostrukturen, gårdarnas sammansättning m. m., en bild i vilken folkkulturatlasens artefakter lätt kan inplaceras.

Man kan dock studera de enskilda kulturdragen för sig själva och därvid gör utbredningen sin främsta insats. Den etnologiska basforskningen är i hög grad betjänt av den bild som klarlägger kulturens byggstenar. Utbredningen är inte självändamål utan kan i vana händer användas för många syften.

*

Att den ungerska etnologin har en hög status inom de humanistiska vetenskaperna står klart för var och en som genom studieresor eller på annat sätt försökt sätta sig in i de etnologiska forskningar som för närvarande bedrivs i Ungern. Till denna etnologins särställning har flera orsaker bidragit bland vilka ämnets nationella karaktär bör omnämnas. Ungern har fortfarande en delvis levande folkkultur vars olika aspekter ännu idag kan studeras i fält — en omständighet som också sporrar till allsidig och fördjupad forskning. Det finns även en forskningsstrategisk aspekt som förklarar etnologins starka ställning. Medan man i Mellan- och Västeuropa sedan åttonden har frångått den tidigare forskningsprincipen som främst var inriktad på landsbygden och dess befolkning, har man i Ungern alltjämt bondekulturen som etnologins huvuduppgift. Om

detta nu är försvarbart eller inte, därom kan meningarna vara delade med hänsyn till etnologins utveckling och målsättning, som ju är varierande i Europas olika delar. Det föreliggande första bandet av det ungerska etnologiska lexikonet ger ett bestämt svar på den här berörda frågan: i Ungern anser man etnologin vara en historisk disciplin. Därför utvidgar man inte forskningsfältet mot sociologin. Och studiet av de urbana miljöerna överläts åt andra ämnen. Av detta följer att etnologins gränser är markanta och ämnet är homogent. Denna omständighet var förresten i viss mån en förutsättning för lexikonets tillkomst.

Att åstadkomma ett samlingsverk jämförbart med det här recenserade arbetet tar sin tid. Här om påminnes man nyligen i samband med utgivandet av den finska och den svenska (andra bandet) folkkulturatlaser. I viss mån är också lexikonet en kartläggning: man registrerar kunskaper och forskningsresultat. Initiativtagare till det ungerska lexikonet var den Etnologiska Forskningsgruppen, som arbetar inom den Ungerska Vetenskapsakademien. Från tanke till resultat har tio år förflytit. Man har dragit in även utomstående arbetskraft så att den slutgiltiga arbetsstabens antal uppgår till 96 personer. Större delen av lasset drogs dock av Forskningsgruppen, vars medlemmar under vissa tider hade lexikonarbetet till sin huvudsakliga arbetsuppgift. De föreliggande 752 sidorna utgör första delen av verket; lexikonets samlade innehåll skall fylla fyra digra band. Manuskript till dessa föreligger i sin helhet och vad som återstår är förlagets och tryckeriets uppgift.

I sin inledning försöker G. Ortutay, verkets huvudredaktör, inplacera detta ungerska företag i den lexikaflora som finns inom ämnet och dess grannvetenskaper runt om i Europa. Av hans redovisning för lexikonets tillkomst framgår bland annat att detta jätteverk från början var att betrakta som ett slags förstudie till en planerad monumental översikt över Ungerns folkkultur. Arbetet med lexikonet växte undan för undan och det planlagda omfånget passerades snart. Detta vållade dock inga bekymmer: man ansåg sig ha tillräckligt med experter och medel. Mera problematiskt var det med de principiella och de redaktionella frågorna. Till sist formulerades målsättningen vara färdigställandet av ett etnologiskt-folkloristiskt lexikon som trots sitt encyklopediska språk skulle presentera hela den ung-

erska etnologin. De samordnande faktorerna bestämdes vara de historiska och de samhälleliga. Bland de upptagna uppslagsorden förekommer endast sådana vilka på något sätt hade samband med Ungern. Förutom denna urvalsprincip fanns inga andra inskränkningar. Som en följd av detta återfinns man i lexikonet hela den begreppsapparatur som etnologin använder sig av idag. En av redaktionens övergripande principer var att lexikonframställningen skulle återspegla resultaten av de senaste etnologiska undersökningarna. Så långt redaktionen — men hur ser resultatet ut?

De tvåspaltade sidornas innehåll under uppslagsorden är sällan kortare än ett 20-tal rader, ett uppslagsord fyller genomsnittligt en halv spalt. Innehållets struktur är i stort sett följande: definition, beskrivning, funktion, utbredning, forskningsläge och i viss mån jämförelser. Samtliga avsnitt — även de kortaste — har litteraturhänvisning och är försedda med författarens namn. Illustrationsmaterial används flitigt. Detta gör att forskare inom sakkulturen, vilka saknar kunskaper i det ungerska språket, med stor nytta kan använda lexikonet. Beklagliga trycktekniska omständigheter gör att de mångtaliga och innehållsmässigt fina fotobildernas kvalitet är undermåliga. Detta är en onödig skönhetsfläck i det i övrigt vackert upplagda verket. Det ännu rikare illustrationsmaterialet i form av teckningar ger dock en stor behållning. Lexikonets många författare är huvudsakligen etnologer, vilket gör att man ingenstans ger avkall på det etnologiska tänkandet och även terminologiskt är lexikonet ganska homogent. Att plocka in experter från andra ämnen visade sig inte vara så motiverat på grund av att landets etnologer — främst delförfattarna — är specialister inom många områden.

Att folkloristiken är sidoordnad etnologin märker man på snart sagt varje sida. Men att upptäcka något som tyder på obalans är inte lätt. Det kan dock förefalla naturligt att lexikonet i viss mån speglar det dominerande intresse de ungerska forskarna har för dagen. Detta skall man förstås hålla i tankarna för annars skulle man t. ex. lätt kunna tro att ungrarna i alla tider har varit väldigt danslystna för om folkdansen handlar ett otaligt antal spalter. I motsats kunde man föreställa sig att de ogärna färdades på vatten, ty under uppslagsordet "båt" hade man väntat sig bra mycket mer än vad som står där. Somliga upp-

slagsord kan betraktas som en utsökt, avrundad studie i miniformat, innehållande både sakupplysningar och tankar. Ett sådant uppslagsord, för att ta ett ur mängden, är rätten att uthugga fönster mot grannens tomt. Vilka sedvänjor som praktiserades i folklig praxis och hur detta påverkades av lagstiftningen utredes belysande i två spalter. Ett annat exempel är mått och vikt vilka under en del uppslagsord berörs i det färdiga verket. Detta är nu mer än välkommet eftersom någon handbok i ämnet inte fanns tidigare. Bland de arbetsuppgifter där ungersk etnologi har mycket att uträtta är emigrationsforskning. Uppslagsord som berör detta ämne utreds i två spalter. Med tanke på att drygt en miljon ungrare har utvandrat till Nordamerika mellan 1870—1914 kan ämnet anses vara otillräckligt behandlat.

Vad man mest saknar är en yttre ram till lexikonet innehållande väsentliga upplysningar om den ungerska etnologiska forskningen överhuvudtaget. Ortutays ovannämnda korta inledning

kan närmast betraktas som ett fylligare förord än en adekvat introduktion. Bland uppslagsorden förekommer flera som berör kulturområden och etniska bygder. Med tanke på detta är det en lapsus att inte en enda karta finns i verket.

Man kan naturligtvis rada upp diverse anmärkningar. Det är lätt gjort att vara kritisk när det gäller ett verk av detta slag. Omdömet om denna, den ungerska etnologins senaste milsten, blir dock helt och hållet positivt. Lexikonframställningens skeptiker måste ge sig inför detta praktverk och fackmän av olika slag bör glädja sig tillsammans med den intresserade allmänheten. Det första bandet är tryckt i 50 000 (!) exemplar, något som återigen vittnar om den ungerska etnologins position och samtidigt ger en föreställning om allmänhetens intresse för folkkultur. Det ungerska företaget sporrar till något motsvarande verk inom nordisk etnologisk forskning. Tankarna går då osökt till en ren etnologisk fortsättning på det berömda Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.

Marit Monsen: Høvrer av tre. En typologisk analyse og interpretasjon på grunnlag av materialet i Historisk museum, Bergen. Universitetsforlaget. Oslo 1977. 248 s., ill. Pris n. kr. 69: —.

”Høvre” är det norska ordet för vad vi i Sverige kallar selbåge eller tidigare ofta selkrok. Med hjälp av Bergensemuseets 200 exemplar — alla avbildade i boken — ger förf. en översikt av de olika typer av selbågar av trä som förekommit i Norge. Det skall då genast framhållas, att Historisk museum i Bergen inte är något lokalmuseum, utan att dess samlingar av ifrågakavande material täcker hela landet med en jämn fördelning mellan västra och östra Norge (även om beståndet växlar i olika bygder).

Marit Monsen har inte börjat sin undersökning med att sortera upp materialet i typerier utan utgår istället från de lokala föremålsbestånden för att därigenom allsidigt få fram de olika drag som bildar skilda typer. Hon har också funnit den studerade samlingen av selbågar vara så representativ, att hon ansett sig kunna göra upp ett schema för en framtida databehandling av hela det väldiga hithörande skandinaviska museimaterialet. Recensenten vågar en gissning, att det här rör sig

om mer än 5 000 exemplar (selbågar av detta slag finns inte utanför Norden). En grundläggande gruppering av det svenska materialet gjorde Sven T. Kjellberg redan i *Fataburen* 1926. Översikter av detta slag är givetvis högst vägledande såväl för praktisk katalogisering som för lokala bearbetningar.

Förf. berör även förhållandet mellan sentida selbågar och förhistoriska seldon och hänvisar beträffande konstruktionsdetaljer bl. a. till uttalanden av de svenska forskarna Gösta Berg och Helmut Hagar. Huvudämnet för avhandlingen är dock dekoren. Genom att begränsa sitt material till Bergensemuseets samlingar har förf. kunnat utföra intensivundersökningar som belyser förhållandet mellan selbågarnas dekorativa och funktionella delar, som visar hur den expansiva akanthusrankan påverkat bågarnas yttre form och hur dekor och konturer räknat från väst till öst blir mer och mer dynamiska. Hon har också kunnat karakterisera olika tillverkningsområden: den rika växlingen i Gudbrandsdalen som står i stark kontrast till den enhet i form och dekor som utmärker selbågarna i Sunnfjord vid västkusten.

Någon kartering föreligger inte, men förf. lämnar många upplysningar om lokala motsvarigheter

och sammanhang. Detta kan ge bygdeforskningen anledning att i den muntliga traditionen få fram uppgifter om hur selbågarna förvärvades och om existensen av lokala tillverkare. Sådana upplysningar brukar saknas eller vara fåtaliga till det äldre museimaterialet. Bokens rikliga illustrationsmaterial ger god möjlighet till jämförande undersökningar. Förutom av fotografier ingår ett stort antal åskådliga konstruktionsteckningar.

Av en annan och osäker karaktär är kapitlet om selbågarnas ikonologi dvs. tolkningen av deras bildframställningar. Ett par exempel. På de ålderdomliga Sunnfjordsselbågarna finns regelbundet en cirkelomskriften, sexbladig rosett. Förf. tolkar denna som en bild av solen och menar att dess förekomst här är ett minne av en nära samhörighet som solen och hästen skulle haft i den fornnordiska kulturen. Hon skriver: där är ingen estetisk grund för att dessa bågar försetts med ett cirkelornament. Men det är just vad som finns: de platta bågarnas halvrunda mittstycke inbjuder direkt till en sådan ornering. Även *utanför* hästutstyrseln är ju den sexbladiga rosetten ett mycket vanligt ornament. Med förkärlek omhuldades den också i en hantverksbygd, eftersom den med hjälp av passare kunde utföras rent mekaniskt.

Lejonbilder är vanliga på de norska selbågarna liksom på de svenska. Utan att ta hänsyn till folkkonstens ibland våldsamma stilisering har förf. tolkat några av dessa djurframställningar som bilder av varg, "ulv" (s. 167). En typologisk serie hade nog kunnat visa den verkliga utvecklingen. Hur nosen på ett lejon skulle se ut visste inte de nordiska träsnidarna, men genom självsyn bör de ha känt till att en varg inte kunde lägga sin svans över ryggen! Förf. tvekar dock inte att anta, att lejonet som dekor undanträngt en ursprunglig varg. I kombination med ormens förekomst i selbågsornamentiken skaffar hon sig därigenom anknytning till den fornnordiska mytologins kombination ulv-orm.

Marit Monsen förtiger inte, att hon vid dessa sina tolkningar rör sig "bland antagelser och hypoteser" (s. 169). Att begagna sig av sådana är inget fel, forskning förutsätter fantasi. Det gäller blott att inte göra det för enkelt för sig genom att enbart se vad som stöder och blunda för vad som kan tala emot den egna hypotesen. Med djärvhet och stor beläsenhet framlägger förf. sina ikonologiska teorier. Hur mycket som står sig av dessa vågar recensenten inte yttra sig om. Be-

stående är i varje fall det stora uppordningsarbete som här gjorts av ett annars oöverkädligt material. Med sitt rikliga bildmaterial bör boken kunna inspirera till jämförande studier även i Sverige och Finland.

Sigfrid Svensson

Gösta Selling: Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten. Bonniers. Stockholm 1977, 272 s., ill.

Gösta Selling: verksam vid Nordiska museet sedan 1920-talet med omfattande fältarbeten vid museets berömda bebyggelsehistoriska undersökningar, stadsantikvarie i Stockholm 1937 och sekreterare i Sankt Erik med "rädda Gamla stan" på programmet och till sist riksantikvarie 1960—66 med särskilt intresse för byggnadsvården och beslutande i många restaureringar landet runt.

Denna yrkesbakgrund har författaren, när han ger ut andra upplagan av Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten. Den första kom 1928, just som ett resultat av pågående fältarbeten. Den skulle 1937 följas av den gedigna och bildmässigt vackra avhandlingen Svenska herrgårdshem under 1700-talet och en ännu inte avslutad rad av böcker och skrifter om bebyggelse och stadsplanering.

När man bläddrar i den nyutkomna boken, kan man lätt konstatera, att det inte någon annanstans i landet finns en sådan anhopning av märkliga kulturhistoriska byggnader som just kring Stockholm. Det är naturligtvis huvudstaden, som med en koncentration av "höga herrar" och framstående affärsmän är förutsättningen för att man skall kunna bilda så stora egendomar kring staden, bygga ut, bygga till och bygga nytt, både för helårsbosättning och för sommarbruk. Här skapas under flera århundraden ett byggnadsbestånd, som saknar motsvarighet i andra delar av landet, och här utbildas ett kulturlandskap kring Saltsjön och Mälarens alla vikar och stränder, som trots alla förändringar tiderna igenom ännu bibehåller en särprägel.

Det är här fråga om ett stort och skiftande material, tillsammans 157 anläggningar, som beskrivs. En av svårigheterna i denna översikt har givetvis varit att begränsa objekten. Jämför man med den första upplagan, så är det ett tidens tecken, att många mindre säterier och gamla gårdar har medtagits. De olika anläggningarna har inte heller försetts med kvalitetsbeteck-

ningar, en till tre stjärnor. I det svåra urvalet har Gösta Selling haft hjälp av den moderna byggnadsinventering, som länsantikvarien Alf Nordström i många år har bedrivit i Stockholms län.

När man nu läser de faktsäckade beskrivningarna, väcker de många reflektioner, både när det gäller objekten och de skiftande människöden, som är förknippade med dem. Många går från gård och grund efter ekonomiska katastrofer. Nya ägare förändrar, river och bygger nytt. Trots alla skiftande öden är det ändå ett rikt och växlande material som har blivit kvar till våra dagar.

Detta gäller både hus och inredningar. Man kan tänka på paradexempel som Stora Väsby, uppfört av Carl Hårleman omkring 1750 med inredning av Jean Rehn och Johan Pasch, de bästa yrkesmän som stod till buds. Ett annat exempel är det äldre Sandemar, som man än i dag kan identifiera med Sueciasticken, och som med sina rustika dekorationer på ett storslaget och naivt sätt efterbildar europeisk kultur. Gösta Selling skulle kanske själv välja Sturehov som exempel, ritat av Carl Fredrik Adelcrantz och uppfört omkring 1780. Stockholms stad köper egendomen redan 1899. På 1920-talet börjar anläggningen förfalla. Varför, frågar man sig? Men på 1950-talet sker här en omfattande upprustning och restaurering, där Gösta Selling svarar för det antikvariska arbetet. Här kan nämnas, att i övervakningen har "alla rum kvar sin ursprungliga fasta inredning, och kakelugnarna är samtliga av Mariebergfabrikens tillverkning".

Vid sidan av dessa stora anläggningar kan man som kontrast nämna det lilla Hallunda i Botkyrka. Här finner man en väl bevarad gårdsmiljö, "och invändigt får man en sällsynt helgjutten bild av hur en liten svensk herrgård kunde te sig kring sekelskiftet 1800".

Men när det däremot gäller miljön och omgivande landskap kring anläggningarna så är förändringarna desto påtagligare. Ett sådant kulturlandskap, som man finner mellan Norsborg och Sturehov torde därför vara så gott som unikt. Man får hoppas, att man verkligen slår vakt om detta.

Det är därför påfallande, att de objekt, som en gång utgjorde utgångspunkt för närmiljön och omgivande landskap med dess brukande, till övervägande delar nu har blivit insprängda en-

klaver i ett stadslandskap med dess bebyggelse och trafikleder. Stora Väsby är ett belysande exempel, omgärdat av järnväg, motorväg och häftig nybebyggelse.

Man kan därför också konstatera, att även om man i vida kretsar nu är helt överens om att bevara de flesta anläggningarna, så har man ändå inte kunnat bemästra planeringen kring dem, eller att infoga dem på ett naturligt sätt i Storstockholms-miljön. Detta gäller nästan utan undantag, så snart det inte är fråga om sammanhängande jordbruksegendomar som till exempel Rydboholm.

En av förklaringarna är naturligtvis det ringa intresse, som tidigare visades för att upprätthålla en realistisk användning av byggnaderna. Kommuner köper för att komma åt exploateringsmark. De gamla ägarna flyttar, och husen får förfalla. Många gånger säljs inredningen eller förstörs. Så säljer man till exempel på 1920-talet alla kakelugnar på Sickla gård. Men det är inte bara kommunerna, som är syndare. Staten exproprierar Bogesund 1946 enligt vanhävdslagen och vanhävdar alltjämt sedan trettio år slottet.

Fantasilösheten, när det gäller bevarandet, är stor. Sjukhus och anstalter av olika slag pressas in i byggnader, som endast har använts av en familj, låt vara med många medlemmar och stor tjänarstab. Här har naturligtvis skett en påtaglig förändring, och Hässelby, Jakobsberg och Vällinge är nu kursgårdar med fungerande miljöer.

Men fortfarande planerar man att använda vissa hus för till exempel fritidsändamål i en sorts vällovlig ambition, att det märkliga kulturminnet skall komma många tillgodo. Men ett mindre hus för en familj kan omöjligen tåla flera tusen personer om året. Nedslitning i stället för bevarande blir resultatet som i Tranebergs ungdomsgård. Uthyrning för vanligt boende är då ofta det enda realistiska alternativet. Det får sedan vara hur orättvist som helst, att en person skall få denna förmån. Ett sådant tillvägagångssätt måste väl ändå vara bättre, än att ha ett igenbommat hus som Skärholmen stående under många år med en igenväxande trädgård.

När man talar om vår moderna bevarandeverksamhet, får man ofta höra följande, som kan vara på sin plats att nämna med hänsyn till bokens speciella innehåll. Förr var det endast kyrkor, slott och herrgårdar, som man intresserade

sig för. I dag har vi hunnit längre, och vi har vidgat vårt arbetsfält. Det är inte längre fråga om de enstaka objekten utan om hela kulturmiljön med dess skiftande innehåll. Även om detta naturligtvis är en överdrift, man kan ju bara tänka på den etnologiska forskningen, så vore det å andra sidan egendomligt, om vi inte skulle förändra vår verksamhet i den omstörtande samhällsförändring, som nu sker.

Men när man läser detta arbete, där just de enstaka objekten bildar en stomme i en bred kulturhistorisk framställning, så kan man inte undgå att peka på ett betydelsefullt förhållande i den äldre verksamheten, nämligen den höga sakkunskapen. Det är också denna, som är så framträdande i hela boken och i Gösta Sellings författarskap i övrigt.

Det är med verklig behållning som man tar del av alla dessa fakta och sammanställningar som ett långt och intensivt yrkesliv har möjliggjort. Det är inte bara det, att vi här har en uppslagsbok, utan också att alla intresserade här finner mängder av sakuppgifter, som i sin tur förklarar och förtydligar många sammanhang och problem, som sträcker sig långt utanför det vägledande innehållet. Det är ingen överdrift, om man säger, att vi har en lång väg att gå, innan vi inom vårt nya arbetsfält förskaffar oss en liknande hög och nödvändig sakkunskap.

Till sist skall jag nämna en passus från bokens förord. Som konsthistoriker och rutinerad förlagsman har Vivi Selling skarpögt tagit del av framställningen. Man instämmer med Gösta Selling, när man säger, att detta har varit en ovärderlig hjälp.

Sverker Janson

Lars-Olof Larsson: Historia om Småland. Bokförl. Diploma. Växjö 1975. 224 s., ill.

Lars-Olof Larsson (red.): Småländska strövtåg genom fem sekler. Diploma. Växjö 1976. 223 s., ill.

Småland kan nog betecknas som hembygdsintressets förlovade land. I nästan varannan eller var tredje socken finns en hembygdsförening som är aktivt verksam genom en hembygdsgård och/eller en välmatad årsskrift. Samtidigt överflödar Orts-

pressen av notiser och bilder från den kvardröjande äldre allmogekulturen. Även vetenskapligt har smålandsforskningen under många årtionden upplevat en blomstring. Det räcker att erinra om kända namn som G. Virdestam, bröderna A. och P. G. Vejde samt den nyligen bortgångne E. G. Elgqvist. Många av deras undersökningar har intresse långt utöver det provinsiella.

I deras spår framträder nu främst universitetslektorn och docenten Lars-Olof Larsson i Växjö. I sin gradualavhandling för något årtionde sedan gav han utifrån ett grundligt källstudium nya aspekter på Värends historia, och sedan har han i en mängd föredrag och uppsatser utrett olika problem i Smålands äldre historia. Nu har han samlat åtskilliga av dessa artiklar till en volym som han kallat Historia om Småland — märk väl inte Smålands historia, ty det är här fråga om punktundersökningar i landskapets hävder.

De tretton uppsatserna, längre och kortare, omspänner en mångfald problem. Ett par av dem är historiografiska, i det att förf. går till rätta med den för-kritiska tidens historieskrivare, såsom Peter Rudebeck och Peter Wieselgren samt i viss mån även G. O. Hyltén-Cavallius. Dessa lockades av sin götiskt-romantiska iver att fabulera fram en lysande forntid för den småländska hembygden utan täckning i verkligheten. Det gäller om sådana bravurnummer som Bländasågnen och Inglinge hög. Även i fråga om den helige Sigfrid och om Dackefejden rensar förf. upp ibland den äldre legendfloran och framlägger sannolika förklaringar. Det gamla bondesamhället skildras i några uppsatser utifrån olika synpunkter, såsom böndernas gränsfreder, de gamla bondeuppbåden och inte minst det mycket klagörande kapitlet om befolkningsexplosionen i Småland under 1800-talet.

Såsom framgår av de nämnda rubrikerna äger flera av uppsatserna principiellt rikshistoriskt intresse. Den omsorgsfulla och verkligen "talande" illustreringen bör särskilt uppmärksammas. Värdefulla, om än kortfattade litteraturhänvisningar och ett utförligt Ortsregister avslutar volymen. Den klara och pregnanta framställningen kan betecknas som populärvetenskap i detta ords bästa mening.

I nära anslutning till Historia om Småland har dess förf. även utgivit ett annat arbete i småländsk kulturhistoria, med titeln Småländska strövtåg genom fem sekler. Jämte tre andra författare har

redaktören här framlagt ett antal studier som vill "berätta om människor och miljöer, problem och utvecklingslinjer i landskapets mångskiftande historia", som det heter i förordet.

Utg. inleder med några personskildringar från Vasatiden och ett par artiklar som rör stormakts-tiden. Särskilt intresse tilldrar sig här diskussionen om bondeförtrycket under 1600-talet som blev aktuell genom Vilhelm Mobergs temperamentsfulla beredskapsroman *Rid i natt*. Förf. konfronterar diktarens utsagor med samtidsdokumentens vittnesbörd och kommer till slutsatsen att "bondefriheten hotades visserligen från många håll men det fanns även motverkande och balanserande krafter", varvid framhålls att bondesamhället ägde en "egen inneboende kraft med häradsstingen som en viktig plattform" (s. 62).

Ett fyndigt uppslag att skildra 1700-talets Småland är samme förf.:s företag att sammanställa och kommentera de utförliga notiserna om Småland i Linnés Öländska och Gotländska resa och i hans Skånska resa. Dessa "Småländska resor" ger liksom nytt liv åt den kvickögde resenärens realistiska iakttagelser och charmfulla teckning av den älskade barndomsbygden.

1800-talets kultur företrädes av de internationella storheterna Esaias Tegnér och Christina Nilsson. Den förres uppfattning av Småland och smålämningarna utreds av Sven-Olof Olsson, främst på grundval av skaldens öppenhjärtiga och subjektiva brev. Christina Nilssons anknytning till hennes småländska hembygd skildras detaljerat av Stig Tornehed. (I förbigående kan ett lustigt förbiseende påpekas. Förf. låter den berömda sångerskan säga till en liten munspelande gosse: "Dom bitarna känner jag igen. Dom har jag spelat en gång. Du spelar bra, here". Sångerskan, som troget behöll sin barndoms dialekt, har förvisso inte använt formen "dom" utan sagt "de" eller "di".)

Det viktigaste, i varje fall det mest givande bidraget synes mig vara den sista uppsatsen i boken. Där tecknar Josef Rydén sakrikt och fångslande det industriella genombrottet i Småland. Med tabeller och konkreta exempel beskriver han utvecklingen från 1870-talet till 1910-talet mot bakgrunden av den föregående industritraditionen, särskilt brukshanteringen, pappersbruken och glasbruken. Här sätts de legendariska pinnstolarna från Bodafors och de ryktbara tråddragarierna i Västbo in i sitt större ekonomiska och et-

nologiska sammanhang. Förf. pekar också på flera forskningsuppgifter för etnologer och socialhistoriker. Uppsatsen, liksom verket i sin helhet, är utmärkt illustrerad med såväl äldre och nyare kartor som bilder från äldre tid och foton från nutiden. Däremot finns det tyvärr inget register av något slag.

Hilding Pleijel

Kalmar län 1977. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård. Kalmar läns fornminnes- och hembygdsförbund och Stiftelsen Kalmar läns museum, Kalmar 1977. 164 s., ill.

Av ovanstående publikation, tillika Meddelanden från angivna institutioner, har nu den 62:a årgången distribuerats, den första efter de stora organisatoriska förändringar, som trädde i kraft vid årsskiftet 1976/77, nämligen sammanslagningen av Fornminnesföreningen och Hembygdsförbundet samt bildandet av Stiftelsen Kalmar läns museum.

Årsboken inledes med en dokumentariskt värdefull historik över länets landskaps- och kommunvapen av Stig-Åke Petersson. Utmärkta färgillustrationer beledsagar framställningen, som avslutas med en heraldisk beskrivning av samtliga fastställda vapen med fullständiga kronologiska data. — För årsbokens tyngsta bidrag svarar Kenneth Sparr med *Musik för luta i Kalmar*. Tabulaturhandskriften KLM 21.072 i Länsmuseumet. Här ges en såväl musikhistoriskt som etnografiskt intressant exposé över lutspelets teknik och historia som bakgrund till analysen av handskriftens innehåll och de i densamma representerade kompositörerna. Ett ur handskriften reproducerat blad pryder årsbokens omslag. — "Spår av olika mänskliga ingrepp från tre klart skönjbara tidsperioder" kan Leifh Stenholm påvisa i sin grävningsrapport *Gåtebo 3:4 från Öland*.

Ett par av årsbokens bidrag har tidigare varit publicerade i andra sammanhang. Sista sjöslaget i Kalmarsund av Kjell Dyberg är ett rent omtryck av en uppsats i *Barometern* 7/2 1976. — Ragnhild Boströms lätt överarbetade essä om den i bygderna flitigt verksamme konterfejaren Peter Bundis nyupptäckta målningar på Öland skrevs ursprungligen för *Ölandsbladets* julläsning 23/12 1976, där utan notapparat.

Södra Vi hälsobrunns historia skildras i ett journalistiskt svep i ord och bild av Nils Erik Pettersson. — Hilding Wiblins i sig intressanta funderingar kring Porträtt av okänd dam lämnar läsaren besviken. Vem damen är, får man inte veta. Förf. hoppas kunna ge svaret i en kommande årgång, "förutsatt att redaktionen tillåter en liten fortsättningsföljetong". Hade inte publiceringen bort anstå? — Anders Fahlbeck skriver om Sista vargen i Kalmar län, Greta Erhamn om Torsåstuppens fader. I båda fallen hade kanske ortspresen varit lämpligare forum.

Den årligen återkommande översikten Från läns museets verksamhetsfält. Fynd och forskning, förtjänar en fast plats: varför inte omedelbart före övriga årsredogörelser, ev. före länsbibliografi?

Till sin Hofrén-bibliografi 1969 har Brita von Zweigbergk utarbetat ett supplement för åren 1966—1975, dock utan komplettering av äldre luckor. Av fyra essäer i Inbjudningsskriften till invigningen av Kalmar hal:s byggnader 1933 förbigicks de tre över Linnerhjelm, Wahlbom och Sylvander. Andra saknade titlar är Hembygdsrörelser i Kalmar län i Svensk bygd och folkkultur, bd 3[1947], 209—218, samt t. ex. Hembygden, dess studium och vård i Misterhults socken — den är vår hembygd, 1. uppl. 1947, 236—239, 2. uppl. 1955, 487—489, för att anföra några slumpvis påträffade luckor. — Bidragsdelen avslutas med Stadsbibliotekets sedvanliga årsbibliografi Litteratur om Kalmar län. Ett urval adekvata tidskriftsuppsatser skulle ytterligare öka förteckningens värde.

Förekomsten av omtryck och vissa andra påtalade svagheter i föreliggande årsbok synes tyda på materialbrist. Ett senarelaggt dubbelnummer hade kanske inneburit en acceptabel lösning?

Sven G. Sjöberg

Jämten 1978. Redaktör *Sten Rentzhog*. Östersund 1977. 176 s., ill.

Jämten, Jämtlands läns museums årsbok, har i år gjorts till ett temanummer, som behandlar Nils Månsson Mandelgren och hans resor i Jämtland och Härjedalen 1868 och 1869.

Mandelgrens insatser för den svenska kulturminnesvården under 1800-talet blir alltmer upp-

märksammade och uppskattade. I Rig 1975 (s. 73 ff) har Bengt Jacobsson skrivit om Mandelgren som fältarbetare. På i huvudsak eget initiativ och egen bekostnad använde M. större delen av sitt långa liv till att dokumentera och insamla svenska konstföremål och kulturprodukter från forntid, medeltid och samtid, samt att på olika sätt verka för att traditionerna inom svenskt hantverk hölls vid liv. Under sina många resor såg han tydligare än de flesta hur den ökande importen av utländska industritillverkade produkter hotade att ta död på den svenska hemslojden. Han såg också hur de medeltida kyrkorna och deras inventarier i ökande omfattning förstördes.

Mandelgren ritade av och antecknade, köpte in och fick föremål, skrev rapporter till riksantikvarien om kyrkornas tillstånd och gav ut flera böcker med sina teckningar litograferade. Men trots alla sina ansträngningar mötte han nästan enbart motstånd från den etablerade kulturvärlden, främst från riksantikvarien Bror Emil Hildebrand. Mandelgrens enkla ursprung och bristande skolbildning väckte förakt och misstro hos de lärda herrarna. Hildebrand visade också en oförstående att förstå betydelsen av att dokumentera t ex böndernas enkla vardagsting. Idag kan vi i alla fall i Mandelgrenska samlingen (Folklivsarkivet i Lund) beskåda hans ca 40 000 teckningar, en viktig källa både för konstvetare och etnologer.

Om Mandelgrens liv och verksamhet berättar Elisabet Stavenow-Hidemark i ett inledande kapitel i Jämten. Bengt Jacobsson tecknar en bild av förutsättningarna i tiden för hans arbete: idéströmningar, impulsgivare och förebilder. Studietiden på Konstakademien i Köpenhamn med föreläsningar i konsthistoria och arkeologi m m hade liksom vänskapen med G O Hyltén-Cavallius stor betydelse för inriktningen i hans verksamhet. Jacobsson redogör också utförligt för hans resor i Jämtland och Härjedalen 1868 och 1869, deras syfte och resultat. Dag för dag får vi följa honom på hans resväg, och även återges Mandelgrens egen reseberättelse, publicerad första gången i Post- och Inrikes Tidningar 1869 och 1870.

Huvuddelen av utrymmet i boken, ca 100 sidor, upptas av Mandelgrens teckningar jämte kommentarer från de båda resorna. Layouten i detta avsnitt gör ett något oroligt och rörigt intryck på grund av det stora antalet hopträngda

bilder i en mängd olika storlekar och former, illa sammanfogade med textspalterna. Ibland har även rubriker och sidnummer utelämnats, förmodligen på grund av utrymmesbrist. Men dessa formella brister minskar inte nämnvärt värdet av att en så väsentlig del av Mandelgrens bilder från de båda landskapens folkultur och kyrkor publiceras på detta sätt och därmed görs åtkomliga för var och en. Kommentarererna är fylliga och berättar åtskilligt om kyrkor, bebyggelse, textil slöjd, seder etc. Ibland påpekas det också hur bilden förhåller sig till verkligheten och varför Mandelgren valt att avbilda just det föremålet.

Boken avslutas med ett viktigt kapitel om käll-

kritik skrivet av Bengt Jacobsson. Han redogör här för hur Mandelgren arbetade och var de svaga punkterna i hans material finns när det gäller källvärdet. Dels tar han upp Mandelgrens urvalsprinciper, dels dokumentationssituationen, dvs de allmänna omständigheterna vid materialets tillkomst. Hans slutsats är, att Mandelgrens samling "med rätt källkritisk inställning" kan vara en tillförlitlig källa för kunskap om 1800-talets folkushåll på landsbygden "med betoning på äldre kvarlevande drag". Allt detta är viktigt att veta för var och en som skall använda Mandelgrens bilder som historisk källa.

Ingrid Schwanborg

KORTA BOKNOTISER

Anders Edestam: Dalbor. Carl Zakariasson, Ed 1977. 440 s., ill.

Den uyligen bortgångne fil. dr Anders Edestam (1897—1977) var dalslänning och ägnade större delen av sin forskargärning åt sitt hemlandskaps historia. Utom den del av det av honom utgivna Karlstads stifts herdaminne som behandlar prästerskapet på Dal, framlade han sina rön i ett mycket stort antal uppsatser i olika tidskrifter och andra periodiska publikationer. En svit av dessa uppsatser, behandlande bruksanläggningarnas historia, har redan tidigare omtryckts i skriftserien *Dalia*, 8—15, 1935—48.

I år har ett dalsländskt förlag sammanfört ytterligare ett stort antal undersökningar till en mäktig volym med titeln *Dalbor*. Innehållet spänner över vida fält. Här ingår den skarpsinniga undersökning, i vilken Edestam söker visa att Edsleskogs kyrka, en gång den största i landskapet, byggdes till minne av ett lokalt helgon, som led döden där under dramatiska omständigheter. Edsleskog hör till de få platser på Dal som är utförligare belagda i det medeltida aktmaterialet och som därför också tidigt uppmärksammats av den topografisk-historiska forskningen. I samband med publiceringen av en översättning av en 1700-talsavhandling om socknen redogör Edestam för de insatser som härvid gjordes av två generationer Hesselgren.

För några teckningar av Edsleskogs gamla kyrka anges Vänersborgs museum som källa. Både dessa och de samtidigt tagna här återgivna fotografierna härrör från den undersökning som riksantikva-

rieämbetet verkställde 1879 genom Olof Sörling. Det är tyvärr inte ovanligt, att material från de centrala arkiven utnyttjas på detta sätt utan att härkomsten, i detta fall Antikvarisk-topografiska arkivet anges. Härigenom omöjliggöres för den intresserade att forska vidare i ämnet.

Ledstjärnan för Edestams forskningar under senare tid var främst det biografiska och genealogiska intresset. Han bedrev i detta sammanhang mycket omfattande arkivforskningar, bl. a. en fullständig excerpering av domböckerna för häraderna på Dal fram till 1700-talets slut. Åtskilliga av de nu publicerade uppsatserna är orienterade kring sådana teman, såsom Sursillsättlingar på Dal, Eric Gustaf Lidbeck, sekreteraren under Linnés Västgötaresa och de skånska pilvallarnas introduktör, etc.

Som ett slags exkurs till herdaminnen kan man betrakta redogörelsen för de dalsländska prästerna i Augustanasynoden. Dalsland var ju ett av de landskap som särskilt berördes av 1800-talets omfattande emigration till Förenta Staterna. Edestam intresserar sig även i andra sammanhang för emigrantfamiljernas öden. I en sådan föddes generalen John Ernest Dahlquist (1896—1975), en av de mest framträdande männen i den amerikanska krigsmakten.

Berömda dalslänningar som eljest uppmärksammas är lantmätaren och skalden Gunno Eurelius Dahlstierna (1661—1709), historieskrivaren Anders Lignell m. fl. Edestam har, här som eljest, förstått att vidga sin framställning utöver det biografiska och att väl tillvarata även det kulturhistoriska stoffet. Han torde ha få motsvarigheter i sin

målmedvetna och energiska lokalhistoriska forskning, en forskning som i huvudsak bygger på egna djupgående och kritiska studier i det bevarade arkivaliska materialet.

I regel anges var uppsatserna tidigare varit tryckta, men i några fall har dessa anvisningar fallit bort. En förteckning över Edestams samtliga skrifter hade gott kunnat avsluta volymen.

G. B.

Ingeborg Heintze och Margit Johanson: Litteratur om Malmö. Bibliografi. Allhems förlag. 428 s.

En gammal stad som Malmö har en lång historia. Denna är dessutom mycket växlingsrik och intressant. Därför har det också skrivits mycket om staden: stora och små böcker, långa och korta uppsatser samt otaliga tidningsartiklar. Det är inte lätt att hitta rätt i detta myller av publikationer. Det är därför med synnerlig glädje man hälsar tillkomsten av en bibliografi över litteraturen om Malmö.

Det har blivit en stor volym. Den rymmer (enligt förordet) inte mindre än 9 685 nummer. Den är utarbetad av två f. d. folkbibliotekarier i staden och kan därför göra anspråk på att vara ett perfekt fackarbete. Den är uppställd efter folkbibliotekens katalogiseringsprinciper och är försedd med ett utförligt och noggrant register. Allt detta måste ha vållat mycken möda och stor omsorg.

I det korta förordet, som närmare utvecklar bibliografins omfattning och uppställning, säger utg. att det är en omöjlig uppgift att åstadkomma en bibliografi som är fullständig. Erfarenheten lär att detta är alldeles sant. Det gör inte heller så mycket om en eller annan artikel av dagsländans art inte kommer med. Förlusten kan bäras med jämnmod. Däremot är det mycket viktigt att man skiljer på det som är betydelsefullt och det som

är betydelseöst. En bibliografi bör inte — för att anknyta till Skriftens bildspråk — noggrant inventera alla små "mygg" men helt utelämnade stora "kamelerna". För att visa vad jag menar skall jag taga några exempel från mitt eget ämnesområde.

Rörande Malmösonen Hans Peter Hallbeck hänvisas till en kort uppsats i en julbok men utslutes C. Anshelms stora (451 s.!) biografi om den märklige mannen. I fråga om Henric Schartau, Malmös store son, redovisas bl. a. åtskilliga tidningsartiklar men förbigås fackmannen Edv. Rodhes utförliga skildring i Lunds stifts herdaminne (ser. 2: 4: 134—150). För den som själv forskat och skrivit om Schartau framstår denna teckning som det bästa "porträttet" av "Lunds stifts främsta prästerliga minne" (Edv. Rodhe).

Ett tredje exempel hämtar jag från bokens "religiösa samfund". På 1920-talet, då jag tjänstgjorde i Malmö, träffade jag en tidningsförsäljare, som sade sig vara medlem av "Brödrarförsamlingen" i staden. Jag blev intresserad, då jag trodde att det var en relik av Evangeliska brödrarförsamlingen (herrnhutarna), som var så livaktig i Malmö på 1700-talet. Det visade sig vid närmare undersökning att det var fråga om ett baptistiskt samfund, som grundats redan på 1700-talet och som inkommit till Sverige på 1880-talet samt där bildat församlingar bl. a. i Malmö och Linhamn. Detta aparta samfund nämnes inte alls i bibliografin, trots att det finns en utmärkt beskrivning av det i: B. Ståhl och B. Persson, Kulter, sekter, samfund (1971: 240 ff.).

Det anförda synes mig visa att det är tillrådigt att en bibliograf låter en specialist, var på sitt område, genomse manuskriptet, innan detta lämnas till tryckning. Denne expert skulle säkerligen genast upptäcka luckorna och därmed bespara utgivaren missnöje från besvikna läsare. Till sist skall framhållas att utstyrseln (typografien och bandet) är förstklassig, såsom man är van när det gäller produkter från Allhems förlag.

Hg Pl.

Rapporter om museernas

SAMTIDSDOKUMENTATION

FÖREMÅL, BILD, DATA

Riktlinjer för Nordiska museets insamlingsverksamhet.

Pris 18: 45.

FRÅN KNAPPNÅL TILL JUMBOJET

Förhandlingar vid konferens på Julita gård 18—20 juni 1973 om de kulturhistoriska museernas föremålsinsamling.

Pris 25: 65.

BLIR BILDEN BEVARAD?

Rapport från Nordiska museets konferens i Uddevalla 26—28 augusti 1974.

Pris 20: 50.

MUSEERNAS KULTURHISTORISKA DATAINSAMLING

Förhandlingar vid Nordiska museets konferens i Södertälje 15—17 nov. 1976.

Pris 29: —.

SLUTRAPPORT RÖRANDE SAMTIDSDOKUMENTATION GENOM FÖREMÅLSINSAMLING VID KULTURHISTORISKA MUSEER

Pris 20: —.

Rekvireras direkt från Nordiska museet, Bokförmedlingen,
115 21 Stockholm. Tel 08/63 05 00.

Nya böcker från
NORDISKA MUSEET

SILLBURKAR OCH TVÅLKARTONGER

Om våra förpackningar och deras historia
av Birgitta Conradson

Rikt ill. bl. a. i färg

Pris inkl. moms kr 50: 65

FATABUREN 1977

Om kritpipor och liesmide, om ammor och fyllegubbar, om Fritz von Dardels sommarnöje, om grekiska invandrare, om ockult material i veckopressen, om dagens Öckerö, eller om smörkärnor och Järvsö-broderier kan man läsa i den nya Fataburen.

Rikt ill.

Pris inkl. moms kr 50: —

Böckerna kan köpas i bokhandeln eller beställas direkt från

Nordiska museet

Bokförmedlingen
115 21 Stockholm
tel. 08/63 05 00